

१९ व २०व्या शतकातील मराठी
व्याकरण, शब्दकोश आणि ज्ञानकोशांचा
संक्षिप्त इतिहास

केशव गणेश जोशी कला महाविद्यालय
नारायण गोविंद बेडेकर वाणिज्य महाविद्यालय
'ज्ञानद्वीप', चेंदणी बंदर रोड,
ठाणे (प.) ४०० ६०१.

मुद्रक :
परफेक्ट प्रिंटस्
२२, ज्योती इंडस्ट्रीयल इस्टेट,
नुरीबाबा दर्गा रोड,
मखमली तलावाजवळ,
ठाणे (पश्चिम) - ४०० ६०२
दूरध्वनी : २५३४१२९१
गणपत्र : perfectsprints@gmail.com

अनुक्रमणिका

सोहळे, भाषा आणि गुलामी - डॉ. विजय बेडेकर	५
भाषा आणि संस्कृती - डॉ. विजय बेडेकर	११
भूमिका १३ - डॉ. विजय बेडेकर	
१९ व २०व्या शतकातील मराठी व्याकरण, शब्दकोश आणि ज्ञानकोशांचा संक्षिप्त इतिहास - प्रा. नारायण बारसे - मराठी अनुवाद :श्री. मोहन पाठक	१७
मराठी कवितेचा प्रवास - प्रा. दामोदर मोरे	२६
मराठी कादंबरीचा प्रवास - प्रा. संतोष राणे	२९
फलक	३४

सोहळे, भाषा आणि गुलामी

- डॉ. विजय बेडेकर

२६ ते २८ डिसेंबर २०१० रोजी ठाणे महानगरात ८४ वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन भरत आहे. ठाण्यात भरणारे हे तिसरे संमेलन आहे. पहिले संमेलन १९६० साली (अध्यक्ष - रा. श्री. जोग) तर दुसरे संमेलन १९८८ साली (अध्यक्ष-वसंत कानेटकर) झाले. ठाण्याच्या सांस्कृतिक संवर्धनाच्या दृष्टीने ही बाब उपयुक्त आणि महत्वाची आहे.

सध्या जगात भारतीय विवाह सोहळ्यांची बरीच चर्चा चालते. आपल्या संस्कृतीत विवाह हा 'संस्कार' आहे, करार नाही. पण आधुनिक 'विवाह' सोहळ्यात विवाह 'गौण' व सोहळा 'प्रमुख' अशी अवस्था झाली आहे. ही बाब वरकरणी साधी दिसणारी असली, तरी समाज घडणीच्या प्रक्रियेचे ते एक प्रतिबिंब आहे. मुक्त अर्थव्यवस्थेत प्रत्येक मालाला बाजारपेठ निर्माण करावी लागते. प्रत्येक वस्तूला एक सामाजिक दर्जा द्यावा लागतो. व्यक्ती आणि सामाजिक दर्जाचे समीकरण प्रसिद्धी माध्यमे 'दृढ' करत असतात. व्यक्ती आणि अशा वस्तूंचा वापर, प्रत्येकाचे समाजातील स्थान ठरवणारी सूची ठरू लागते. लग्न एकदाच होते, पण वाढदिवस दरवर्षी येत असतो. म्हणून वाढदिवस, मुंजी, गृहप्रवेश यांसारख्या गोष्टी सोहळ्यासारख्या व्हायला लागल्या. एका 'व्यापारी' यंत्रणेला सर्व समाज बळी पडतो; व कालांतराने या सोहळ्यांची समर्थने व्हायला लागतात. आताची दंतमंजने, साबण, घालायचे कपडे, यांच्या जाहिराती हे याचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. जाहिरात केली की माल विकला जातो हे सूत्र पुढे 'व्यक्ती' व 'संस्था' नाही लागू होते व व्यक्ती व संस्था 'छुप्या' आणि 'उघड' जाहिराती करू लागतात. साहजिकच 'दर्जा' व 'जाहिरात'

यांचा संबंध बहुतांश 'व्यस्त' असतो. दर्जाहीन गोष्टींना प्रचाराच्या कुबड्या लावून उंच करावे लागते. अफूची गुंगी ही सुरुवातीला कमी मात्रा असली तरी लगेच मिळते. शरीराला त्या मात्रेची सवय झाली की तोच आनंद मिळवण्यासाठी मात्रेचे प्रमाण वाढवावे लागते. साध्या जहिराती अंगवळणी पडल्या की विक्रीच्या संदर्भात त्या उपयोगी ठरेनाशा होतात. म्हणून मग अतिरेकी, सनसनाटी, कल्पित संघर्ष या सगळ्यांचा खुबीदर वापर करून जाहिराती अधिकाधिक चटकदार व्हायला लागतात. चांगली अभिरुची ही आकाशातून पडत नाही. तिची 'मशागत' करावी लागते. पण जाहिरातदारांना समाजाच्या अभिरुचीचे काहीही सोयरसुतक नसते. उलट 'अभिरुची' ही त्यांची अडचणच असते.

याचाही सराव होऊन त्यांची मात्रा कमी पडायला लागते तेव्हा अर्वाच्य भाषा, असभ्य वर्तने, सर्वांत महत्वाचे व शेवटचे असून म्हणजे 'लिंगपिसाटपणा' अशा जाहिरातीतून यायला लागतो. यावर वाद घडवण्यात येतात; त्याला व्यक्तिस्वातंत्र्य, उच्चारस्वातंत्र्य यांची फोडणी देऊन त्या आधिक 'सवंग' करण्यात येतात. या सर्व 'बाजारू' प्रक्रियेत उत्पादनांचा खप वाढविण्यापलीकडे 'संस्कृति' संवर्धनात याचे काहीही योगदान नसते. उलट 'हीन' अभिरुचीचा समाजच यातून निर्माण होत असतो.

आर्थिक दृष्ट्या व म्हणूनच सांस्कृतिक दृष्ट्या प्रगतीच्या श्रेष्ठत्वाचा टेंभा मिरवणाऱ्या अमेरिकेची संस्कृती हे या गोष्टीचे 'उत्तम' उदाहरण आहे. पराकोटीचा आत्मकेंद्रित, चंगळवादी समाज यातून निर्माण होतो. आर्थिक सुबत्तेत या सर्व गोष्टी एकवेळ चालून जातात; पण आर्थिक 'सूज' उतरली की असा समाज 'भ्रष्ट' व 'नष्ट' व्हायला वेळ लागत नाही. आर्थिक उदारीकरणाच्या नावाखाली आजचे भारतीयही या संस्कृतीची उसनवारी करताना दिसत आहेत आणि त्याची फळेही आपण आज भोगायला लागलो आहोत.

सौंदर्याचा काडीमात्र संबंध नसलेल्या जागतिक सौंदर्य स्पर्धा अमेरिका व युरोपमध्ये भरवल्या जात असत. अर्थातच 'सौंदर्याशी' निगडित वस्तूंची 'विक्री' वाढवण्याकरता योजण्यात आलेली प्रचाराची ती एक 'नवीन' शकल होती. साहजिकच त्यातील फोलपणा लवकरच उघडकीस आला आणि या सौंदर्य सोहळ्यांची निर्यात 'भारत' आणि इतर विकसनशील राष्ट्रांत करण्यात आली. त्यांतील अर्धनग्नता 'आंबट' शौकिनांना सुखावत तर होतीच पण आम्हीही या स्पर्धात मागे नाही हे दाखवण्याची संधी अनेक 'बुद्धिवंतांनी' साधली. या एका 'बाजारू' सोहळ्याचे

आज एवढे प्राबल्य वाढले आहे की शालेय कार्यक्रमांपासून ते कॅन्सरसारख्या असाध्य रोगाच्या रुग्णांना दिल्या जाणाऱ्या मदतीपर्यंत त्याचा मुक्तपणे वापर चालू झाला आहे. यांतील 'सौंदर्य' केव्हाच बाद झाले असून 'हिडिस' 'अंगे' मात्र 'व्यक्तिमत्त्व विकास' या नव्या अंगरुख्यामागे लपून प्रसारित होत आहेत. आपल्या वाहिन्यांवरचे बहुतेक सर्व नाच गाण्यांचे कार्यक्रम हे अमेरिकेतील दूरदर्शनच्या कार्यक्रमांची 'हुबेहुब' किंवा 'भ्रष्ट' नकल आहेत. ही 'चोरी' न सांगता नवीन 'अविष्कार' वगैरेची थापेबाजी चालू असते. अनेक मराठी 'प्रतिभावान' लेखकांनी चक इंग्रजी व फ्रेंच कथा कादंबऱ्यांची उचलेगीरी केली आहे. अर्थात त्यांचा आव मात्र 'स्वतंत्र' प्रतिभेचा आहे.

हीच प्रक्रिया आज मराठी 'साहित्याच्या' नावाने होणाऱ्या प्रकाशनापासून ते साहित्य मेळाव्यापर्यंत पहायला मिळाले. साहित्याचा दर्जा जितका 'निकृष्ट' तेवढा त्यातील सोहळ्याचा आलेख 'उंच'. सोहळा म्हटला की 'खर्च' आला व खर्च म्हटला की 'घोटाळेही' आलेच. मराठी भाषेची ही अवस्था ही भाषेबरोबरच तिच्या संस्कृतीची ही आहे. भाषा ही संपर्क माध्यम व संस्कृतीची वाहक असते. प्रत्येक भाषा ही सुरुवातीला बोली असते व मग प्रमाणित होते. संस्कृती जेवढी स्वखलीत होते तेवढी भाषाही कमकुवत व्हायला लागते. संस्कृतीची 'सृजनशीलता' आटली की उसनवारीचा सोपा मार्ग 'राजमार्ग' बनतो. मराठी ही विज्ञानाची भाषा होणे हे महत्वाचे आहे. येथे विज्ञान म्हणजे पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र अशांपुरता 'मर्यादित' अर्थ नसून मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र, साहित्यशास्त्र इत्यादी मानव्यातील अनेक शाखांचा अर्थ अपेक्षित आहे.

हे ज्ञान वाहण्याची क्षमता आपल्या भाषेत निर्माण करणे हे फक्त साहित्यिकांचे नाही, तर अभ्यासक व संशोधकांचे ही ते काम असते. पण जणू काही साहित्यिक लिहितात तीच 'भाषा' असा आभास निर्माण केला जातो. आमच्या बहुतेक मराठी नाटक, सिनेमा, दुकांनाच्या पाट्यांपासून ते व्यापारी संस्थांपर्यंत सर्वांची शीर्षके बहुतेक मराठी नाहीत. एका 'न्यूनगंडाने' पछाडलेल्या संस्कृतीचे ते लक्षण आहे. हा प्रश्न 'अहंकाराचा' नसून 'स्वाभिमानाचा' आहे. दुदैवाने याकडे अभ्यासकांपेक्षा राजकारण्यांचे लक्ष गेले व भाषेचेही 'राजकारण' व्हायला लागले.

'आजच्या' मराठी भाषेचे वय फक्त २०० वर्षे आहे. मराठी भाषेचा इतिहास म्हणून आपण बघतो तो महानुभावांच्या ग्रंथांपासून (१२/१३ वे शतक). पण महानुभावच काय पण १७ व्या शतकातील शिवाजी महाराजांच्या काळापर्यंतची मराठी ही कुठल्याही 'प्रमाणित' चौकटीत नसल्याने ती समजणे आजही जड होऊन बसते. म्हणूनच चिरकाळ

टिकण्यासाठी भाषा 'प्रमाणित' करावी लागते. भारतातील अनेक प्राकृत भाषांपैकी मराठी ही एक असून ती संस्कृतोद्भव आहे. यादवकालीन मराठीवर 'कानडी' तर शिवकालीन मराठीवर 'मोगली' भाषेचा प्रभाव आहे. भाषेला स्वतःचा 'कणा' व 'प्रमाणित्व' नसले की राजव्यवहारापासून ते लोकव्यवहारापर्यंत उसनवारीचा वापर होऊ लागतो.

स्वातंत्र्यानंतर 'इंग्रज' गेले. पण दुदैवाने इंग्रजीएवढी प्रभावी झाली की 'भाषा समृद्धी' च्या नावाखाली इंग्रजीची 'उसनवारी' हे आज 'प्रगतीचे' द्योतक ठरू लागले. काही अभ्यासक तर मराठीचा उगम कानडी, तमिळ या भाषांमध्ये बघतात; तर कदाचित चारपाचशे वर्षांनंतर 'मराठी ही इंग्रजीतून उद्भवली' असा शोध चालू झाला तर त्याचे नवल वाटणार नाही!

आईचे दूध मुलाला अनेक रोगांपासून संरक्षण देते; पण ते मिळाले नाही तर आईचे दूध भूक भागवते. संस्कृत आणि मराठीचा संबंध असाच आहे. तो संशोधनाने मान्य केला पण आपण काहीतरी 'जास्त' सांगतो हे दाखवण्याचा केविलवाणा प्रयत्न मराठीची संस्कृत पासून 'फारकत' करून काही अभ्यासक करतात. यांत संस्कृतपेक्षा मराठीचीच 'हानी' जास्त होते व इंग्रजीची उसनकारी वाढते.

संस्कृतीची अनेक 'अंगे' व्यक्त करण्याची क्षमता संस्कृत भाषेत आहे. तिला अडीच हजार वर्षांची परंपरा आहे. संस्कृत ही कुठल्याही राज्याची, पंथाची, वंशाची भाषा नसून हेतूपुरस्सर पाणिनी या वैज्ञानिकाने तयार केलेली ती 'कृत्रिम' भाषा आहे. वैदिक भाषेचा तिला वारसा आहे. जगात असे दुसरे उदाहरण नाही. या भाषेत अमाप साहित्य निर्माण झाले आहे. इंग्रजी जेव्हा विज्ञानासाठी वापरली जाते तेव्हा 'लॅटिन' आणि 'ग्रीक' शब्दच त्या करता वापरले जातात. वैद्यकशास्त्राच्या पुस्तकातील बरेच शब्द 'लॅटिन' व 'ग्रीक' आहेत. कारण या शब्दांची 'अभिव्यक्ती' क्षमता इंग्रजीत नाही. पण जगात हा वाद कधीही झाला नाही. दुदैवाने मराठीचे संशोधकच, संस्कृत व मराठीत फारकत करून मराठीचे मारेकरी ठरत आहेत.

आजच्या 'प्रगत' विज्ञानात आम्ही मराठीची 'हार' केव्हाच 'मान्य' केली आहे. ही हार मराठी पेक्षा जास्त मराठी 'संशोधन' व 'अभ्यासकां'ची आहे. आजचे धेडगुजरी मराठी वृत्तपत्र वाचण्यापेक्षा इंग्रजी वृत्तपत्र वाचणे बरे वाटते. संगणकावर कविता टाकणे म्हणजे संगणक व मराठीचा संबंध जोडणे नाही. संगणकाची भाषा

मराठीत प्राप्त करून देण्यासाठी ज्या तांत्रिक गोष्टी करणे आवश्यक आहे, त्यांची आजही पूर्तता झालेली नाही. इंग्रजी, चीनी, जपानी, फ्रेंच, जर्मन या सर्व भाषांनी संगणकाच्या सार्वजनिक वापरा करता 'विश्वसंकेती' (युनिकोड) सूत्र मान्य केले आहे, आणि म्हणून त्यांचा संगणकावरील वापर त्यात्या देशांत सुलभतेने करण्यात येतो. मराठीला हे स्वरूप देण्यासाठी फ्रेंच आणि अमेरिकन अभ्यासकांनी प्रयत्न केले. ज्या मराठी अभ्यासकांनी असे प्रयत्न आयुष्यभर केले त्यांची मराठी विश्वाने दखल घेतली नाही. (येथे कै. र. कृ. जोशी यांचे योगदान अभिप्रेत आहे.) मराठीलाही 'विश्वसंकेती' सूत्र मिळाले असले तरी त्याच्या वापरा करता आपले सरकार व वाचक आग्रही नाहीत.

'प्रमाणित' भाषा ही लिंग, वय, पंथ, प्रांत यांना छेदून जाते. विदर्भापासून कोकणापर्यंत कुठलाही 'मराठी' माणूस त्यातून 'व्यवहार' करू शकतो. आज दुदैवाने 'प्रमाण' भाषेपेक्षा 'बोली' भाषांच्या सोहळ्यांना महोत्सवी स्वरूप देण्यात आपण धन्यता मानतो. शहरी, ग्रामीण, स्त्री, पुरुष, गरीब, श्रीमंत, दलित इ. अनेक 'कल्पक' सोहळे आयोजित केले जातात. यांतून गोंधळ वाढतो. 'बोली' भाषांचे जतन आणि संवर्धन करण्या इतकेच भाषेला 'प्रमाणित' करणेही महत्त्वाचे आहे. अभाव फक्त इच्छा शक्तीचा आहे.

साहित्य समेलनांमध्ये चावून चोथा झालेल्या स्त्री, ग्रामीण, दलित इ. विषयांवरील चर्चासत्रे चालू असतात. वर म्हटल्याप्रमाणे जाहिरातदारांना वस्तू विकण्यासाठी सतत 'नवीन' कल्पना कराव्या लागतात. तसेच 'अन्याय,' 'उपेक्ष'ई. चा अशा चर्चासत्रांत वापर केला, की ही चर्चासत्रे आधिक यशस्वी होतात. ठाण्याचा साहित्य संमेलानाने यापेक्षा वेगळे मार्ग आखल्याचे ऐकिवात नाही. तोंडी लावण्यास संगणक आहे. पण संगणकाला लागणाऱ्या मराठीचा मात्र त्यांत विचार नाही. तरीही हा 'सोहळा' यशस्वी तर नक्की होईलच आणि आपण ही त्या दृष्टीने सहकार्य देणे योग्य ठरेल. पण मराठी भाषेच्या विकासासाठी त्याची किती मदत होईल या बाबत 'प्रश्नचिन्हच' आहे. आजची मराठी वृत्तपत्रे, करमुणिकेचे आणि वाहिन्यांवरचे कार्यक्रम यांनी जास्तत जास्त इंग्रजी शब्द वापरून मराठीच्या समृद्धीचा(!), विकासाचा (भकासाचा) विडा उचलला आहे. ३५० वर्षांपूर्वी 'राज्यव्यवहार' कोष तयार करून शिवाजी महाराजांनी संस्कृत प्रचूर मराठी राजव्यवहारात आणण्याचा प्रयत्न केला. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला वीर सावरकरांनी तोच प्रयत्न पुन्हा केला. पण समाजकारणाचे 'राजकारण' व मग त्याचे

‘गुन्हेमारी’ करण करण्याच्या आणि शेवटी त्याच समाजाला ‘जातीय’ कुंपणात सडवणाऱ्या नेते मंडळींना त्याची काय पर्वा? ‘फुकटेपणा’, ‘आरक्षण’ आणि ‘सवलग्रस्त’ झालेली प्रजाही याला तेव्हाहीच जवाबदार आहे. भौगोलिक वसाहतवाद जरी संपला असला तरी सांस्कृतीक वसाहतवाद जोमाने पसरत आहे.

भविष्यात चौथे साहित्य संमेलन जेव्हा ठाण्यात भरेल तेव्हा त्याचे शिर्षक ‘मराठी लिटररी मीट’ असे असण्याची शक्यता दाट आहे. आजची मराठी शाळांची रोडावणारी संख्या बघता, अध्यक्षांचे भाषण मधे, मधे मराठी शब्द वापरून इंग्रजीत असेल. महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्र्या बरोबरच अमेरिकेच्या अध्यक्षांनाही ‘मदतीचे’ पत्र आणि आग्रहाचे निमंत्रणही गेलेले असेलच. ‘गुलामाला’ एकवेळ ‘स्वतंत्र्य’ करता येते पण ‘गुलामी मानसिकता’ मात्र ‘अस्मिता’ आणि ‘स्वातंत्र्यालाच’ हद्दपार करते. कालांतराने गुलामाची संस्कृती आणि भाषा ‘भ्रष्ट’ व मग ‘नष्ट’ होते. ‘सोहळे’ ‘अन्याय’ आणि ‘उपेक्षेच्या’ कथा मात्र चालू राहतात.

कालाय तस्मै नमः

सौजन्य : संपादकीय, ‘दिशा’, डिसेंबर २०१०

❖❖❖

भाषा आणि संस्कृती

- डॉ. विजय बेडेकर

२५ ते २७ डिसेंबर २०१० या दरम्यान ठाण्यात ८४ वे साहित्य संमेलन संपन्न होत आहे. भाषा ही कोणत्याही संस्कृतीचे अविभाज्य अंग आहे. मोजके स्वर व व्यंजने यांच्या आधारावर अनंत, अगणित असे साहित्य निर्माण होते. असे साहित्य प्रकाशित करण्याची माध्यमे बदलत गेली असली, तरी गेली हजारो वर्षे मनुष्य या साधनांचा वापर करत आहे. संस्कृतीच्या सर्व अंगांचा आविष्कार हा या भाषेच्या माध्यमातून सार्वत्रिक करण्याचा प्रयत्न मानवाने केला आहे. महाराष्ट्राची आजची आपली मराठी भाषा ही देखील यास अपवाद नाही.

ठाण्यात होणारे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन हे ८४ वे आहे. गेल्या काही वर्षांमध्ये अशा साहित्य संमेलनांमधून साहित्य विचार, संशोधन हे 'गौण' होत जाऊन 'साहित्येतर' बाबींनाच महत्त्व प्राप्त होत असल्याचे दिसून येते. भारतात इतर कोणत्याही भाषांमध्ये अशा प्रकारची संमेलने होत नाहीत, ही एक दुर्दैवी बाब आहे. साहित्यसंमेलनाचा एक भाग म्हणून तरी भाषेच्या विचाराला, संशोधनाला यात स्थान मिळावयास हवे. अशा अभ्यासातूनच भाषेबरोबर तिच्या सांस्कृतिक स्थित्यंतरांचाही अभ्यास होत असतो. सांस्कृतिक विकास, म्हणजे माणसाच्या अभिव्यक्तीकरता भाषा सर्व गोष्टींना छेदून जाते. आपल्याकडील संमेलनांमध्ये कथा, कादंबरी, कविता एवढ्यापुरत्या चर्चा मर्यादित राहतात व भाषेवर, संस्कृतीवर अन्याय होतो. भारताने भाषा विज्ञानाला दिलेले योगदान अद्वितीय आहे. ज्ञान मौखिक परंपरेतून उदयास येते. सर्व प्राचीन संस्कृतींवरून हे आपणांस दिसते. वैदिक संहिते अचूकतेने त्यांत कानामात्रेचाही फरक न होता संक्रमित झाल्या. उच्चारणाचे एक शास्त्र बनवण्यात आले आणि या शास्त्रामुळेच हजारो वर्षे या संहितांचे जतन झाले. या विचारप्रक्रियेतूनच वर्ण

उच्चारणेचे स्थान व वर्णमालेची रचना निर्माण झाली. कंठ्यांपासून दंत्यांपर्यंत वर्णांच्या उच्चार स्थानांच्या करण्यात आलेल्या या रचनेला जगात तोड नाही. भारताच्याच नाही तर चीनपासून कोरियपर्यंत दक्षिणपूर्व आशिया खंडातील सर्व देशांनी हीच रचना स्वीकारली. यातील महत्त्वाचा मुद्दा हा भाषानिर्मिती व प्रसाराच्या विकासात भारताने केलेला विचार मध्यवर्ती होता हा आहे.

मराठीची निर्मिती ही प्राकृत महाराष्ट्रीय व अपभ्रंश या भाषांतून झाली असे अभ्यासक मानतात. दुर्दैवाने मराठीचा विकास दर्शवणाऱ्या या आधीच्या भाषा जवळ जवळ मृत झाल्या आहेत आणि भारतातील अशा मूलभूत भाषांची संख्याही मोठी आहे. या सर्व भाषांतून थोडेफार साहित्यही निर्माण झाले आहे. पण कुठल्याही प्रांताची, जातीची, पंथाची नसलेली संस्कृत भाषा मात्र गेली अडीच हजार वर्षे टिकून आहे. वर उल्लेख केलेल्या प्रांतिक भाषापेक्षा कितीतरी अधिक साहित्य संस्कृतमध्ये निर्माण झाले आहे. अफगाणिस्तानापासून आशिया खंडातील दक्षिणपूर्व देशांमध्ये सर्व शाखांतील आदानप्रदान हे संस्कृतमधून होत राहिले. केरळचे शंकराचार्य काश्मीरमध्ये जाऊन वादविवाद करू शकले, ते संस्कृत भाषेमुळे. लक्षात घेण्यासारखा महत्त्वाचा मुद्दा हा आहे की, संस्कृतची निर्मिती हीच मुळी प्रमाणभाषा म्हणून झाली आहे. आणि या प्रमाणित स्वरूपामुळेच बोली भाषा आणि भौगोलिकतेच्या मर्यादा ओलांडून मोठ्या मानवसमूहाची ती भाषा झाली, सर्व प्रमुख भाषांची ती आधार बनली.

मानवाच्या सर्व भाषांना व्यक्त करू शकतील असे शब्द त्या भाषेत निर्माण झाले, आणि कथा, कादंबरी, कविता या घाटांपुरते मर्यादित न राहता सर्व विज्ञान शाखांची ती भाषा ठरली. बोली भाषा व प्रमाणभाषा यांतील फरक अभ्यासकांनी लक्षात घ्यावयास हवा. संस्कृत आणि प्राकृत या केव्हाही एकमेकींच्या स्पर्धेत नव्हत्या. अनेक संस्कृत साहित्यपर व विज्ञान ग्रंथांतून प्राकृतचा सढळ वापर झालेला आपल्याला दिसतो.

दुर्दैवाने आज मराठीच्या विकासाच्या संदर्भात मात्र कारण नसताना अनेक वाद निर्माण करण्यात येतात. आज दहा कोटी मराठी माणसांना बिनचूकपणे अर्थ व्यक्त करणे जमेल, असे स्वरूप मराठीला द्यावयाचे असेल तर तिला प्रमाणित करणे हे अत्यंत आवश्यक आहे. बोली भाषा असे स्वरूप देऊ शकत नाहीत, ह्या वास्तवाचे भान ठेवावयास हवे. दर बारा कोसांवर भाषा बदलते असे आपण आग्रहपूर्वक म्हणतो. पण हे बोली भाषेबाबत खरे असले तरी प्रमाण भाषेबद्दल नाही. भाषेमध्ये पारिभाषिक शब्द आणणे हे अत्यंत महत्त्वाचे काम आहे. गेल्या काही शतकांत ज्या राष्ट्रांनी

आधुनिक विज्ञानाची निर्मिती केली ती बहुसंख्य राष्ट्रे इंग्रजी, जर्मन, फ्रेंच भाषिक आहेत परंतु विज्ञानाकरता जे शब्द त्यांनी वापरले ते ग्रीक व लॅटिन आहेत. कारण ग्रीक व लॅटिन याच त्या पाश्चात्य संस्कृतीच्या भाषा होत्या. त्या भाषा मृत असल्या तरी आधी निर्माण केलेले आणि झालेले शब्द संस्कृतीच्या सर्व अंगाना भेदून जाणारे होते. यामुळेच वैद्यकशास्त्रापासून संगणकापर्यंत नवीन शब्द शोधण्यासाठी आजही याच भाषांचा वापर करावा लागतो. याबद्दल कधी कोणी वाद घातल्याचे दिसत नाही. पाश्चात्य भाषांमध्ये इंग्रजी, जर्मन, फ्रेंच भाषा समृद्ध करण्यात ग्रीक व लॅटिन भाषांचा जो सहभाग आहे तीच स्थिती संस्कृत आणि भारतीय भाषांची आहे. मराठी भाषा समृद्ध करण्यासाठी इतर पाश्चात्य भाषांची उसनवारी करण्यापेक्षा त्यासाठी संस्कृतचा वापर करणे अधिक शहाणपणाचे आहे.

म्हणूनच, अशा साहित्यसंमेलनांमध्ये बाष्कळ चर्चा करण्यापेक्षा भाषेच्या विकासाला हातभार लावतील अशा विषयांची थोडीफार तरी चर्चा होणे आवश्यक आहे.

सौजन्य : संपादकीय, 'सद्धर्म', जानेवारी २०११

भूमिका

- डॉ. विजय बेडेकर

संगणकाने आपल्या जीवनामध्ये एक अभूतपूर्व क्रांती घडवून आणली आहे. ज्ञान आणि माहिती ह्यांच्या प्रसारणामध्ये २०व्या शतकातील उत्तरार्धात झालेल्या संगणक तंत्रज्ञानाच्या विकासाची तुलना १५व्या शतकात झालेल्या मुद्रणक्रांतीशी होऊ शकेल.

ज्ञान आणि माहिती ह्यांच्या प्रसारणामध्ये मौखिक आणि लिखित या दोन्ही माध्यमांचा वापर जगामधील सर्वच सभ्यतांमध्ये दिसून येतो. जेव्हा या माध्यमांची व्यापकता वाढू लागते, त्यांचा वापर सर्वत्र आणि जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये जेव्हा होऊ लागतो; तेव्हा ही माध्यमे प्रभावी करण्यात येतात. त्यांमध्ये अचूकपणा आणण्याकरिता अनेक युक्त्या, क्लृप्त्या आणि नियम बनवण्यात येतात. त्यातूनच उच्चारशास्त्र, ध्वनिशास्त्र, भाषाविज्ञान, व्याकरण यांची निर्मिती झाली. भारतामध्ये मौखिक आणि लिखित या दोन्ही माध्यमांचा वापर अत्यंत कल्पकतेने आणि प्रभावीपणे केलेला दिसतो. वेदपठण, मौखिक परंपरेतून वेदांचे पिढ्यान्पिढ्या केलेले जतन, आणि याकरता निर्माण केले गेलेले ध्वनी आणि भाषाविज्ञान हे मानवतेला भारताचे सर्वात मोठे योगदान आहे. लिखित माध्यमातून साहित्य निर्माण होते. हे साहित्य आणि त्यामधील आशय हा शतकानुशतके वाचकाला गम्य व्हावा म्हणून भाषा प्रमाणित करण्यात येते. संस्कृत भाषा आणि तिचे व्याकरण हेही भाषाविज्ञानाला भारताचे मोठे योगदान आहे. २००० वर्षांपूर्वी लिहिले गेलेले संस्कृत आणि आज लिहिले जाणारे संस्कृत यांमध्ये फरक असू शकेल तो फक्त प्रतिभेचा. जगातल्या सर्वच भाषांमध्ये जुनेनवेपणा असतो. जुनी भाषा अनाकलनीय होऊ लागते, यामुळेच कित्येक भाषा

नष्ट होतात. कालक्रमानुसार संस्कृतमधले साहित्य जुनेनवे होऊ शकते. संस्कृत साहित्यनिर्मितीकरता वापरले गेलेले व्याकरण हे बहुतांशी बदलले न गेल्यामुळे इतर भाषांच्या साहित्यामध्ये दिसणारा जुनेनवेपणा संस्कृतमध्ये नाही. यामुळेच जगातला कुठलाही अभ्यासक संस्कृत व्याकरणाचा अभ्यास केल्यावर त्या भाषेवर प्रभुत्व मिळवू शकतो. भारतातील, विशेषतः उत्तर हिंदुस्थानातील, भारोपीय गटामध्ये अंतर्भाव झालेल्या सर्वच भाषा ह्या संस्कृतोद्भव आहेत. मराठीही त्याला अपवाद नाही.

भाषेचा विकास म्हणजेच संस्कृतीचा विकास. प्रत्येक शब्द हा अर्थवाही असतो. हा अर्थही अनुभवापासून फार दूर असू शकत नाही. समाज विकसित होऊ लागल्यावर त्याचे अनुभव आणि सांस्कृतिक जडणघडण व्यक्त करणारे अनेक शब्द निर्माण होऊ लागतात. आई, बहीण, मैत्रीण, पत्नी हे सगळे शब्द स्त्रीच्याच विविध सांस्कृतिक छटा दर्शविणारे आहेत. साहित्यामध्ये, कलेमध्ये त्याच्या संदर्भांना अनुरूप असेच शब्द वापरले जातात. वाचनाच्या सरावातून आणि शिक्षणातून हे शब्दभांडार वाढत जाते. हे शब्द + अनुभव = अर्थ ही प्रक्रिया शतकानुशतके चालू असते. आणि म्हणूनच काही संस्कृत किंवा संस्कृतोद्भव भाषेमधील शब्द हे अनोळखी असले, तरी त्यांचा अर्थ जेव्हा कळतो तेव्हा ते जीवनानुभवाच्या सांस्कृतिक जडणघडणीच्या जवळचे वाटतात. अशा शब्दांच्या वापरातून सांस्कृतिक लयीचा भंग होत नाही. उलट साहित्यात असे शब्द वापरल्याने साहित्याचा सांस्कृतिक संदर्भ सुलभ होतो. भिन्न संस्कृतींच्या भाषांमधील देवाणघेवाण ही म्हणूनच फार सीमित असते. संगणक आणि मराठीचा विचार करताना भाषेच्या या सांस्कृतिक स्थानाचा विचार करणे म्हणूनच महत्त्वाचे आहे.

संगणक हे एक नवीन माध्यम आहे. जीवनातल्या सर्वच ज्ञानशाखा आज त्याचा वापर करताना दिसतात. गती आणि स्मरणशक्ती यांमध्ये मानवापेक्षा संगणक कितीतरी श्रेष्ठ ठरतो. संगणकाला स्वतःची भाषा नसते. त्याची भाषा असलीच तर ती आकड्यांची भाषा असते. संगणकाची भाषा इंग्रजी आहे ही सर्वांत मोठी गैरसमजूत आहे. तंत्रज्ञानाचीही आपली एक संस्कृती असते. मूलभूत विज्ञान आणि त्याचा वापर करून निर्माण केलेले यंत्र या दोन भिन्न गोष्टी आहेत. जो समाज किंवा जी संस्कृती मूलविज्ञानावर आधारित यंत्र विकसित करते, त्या समाजाच्या भाषेचा आणि संस्कृतीचा प्रभाव अशा यंत्रांच्या वापरावर पडतो. संगणक हे प्रामुख्याने पाश्चात्य देशांत विकसित झालेले तंत्रज्ञान आहे. साहजिकच संगणकावरील इंग्रजीचा प्रभाव

हा त्यामुळेच आहे. जेव्हा तंत्रज्ञानाची उसनवारी केली जाते, तेव्हा आपल्या सांस्कृतिक भाषेमध्ये त्या तंत्रज्ञानाची परिभाषा निर्माण करणे गरजेचे असते. ही प्रक्रिया सोपी नाही. असा प्रयत्न हेतुपूर्वक करायला लागतो. हा प्रयत्न जेव्हा होत नाही, तेव्हा उसनवारी व्हायला लागते; आणि शुद्ध उसनवारीवर कुठलीच संस्कृती टिकू शकत नाही. उसनवारीची गरज हीच गुलामगिरीची एक सुरुवात असते. आणि गुलामगिरीची सवय ही भाषेच्या आणि संस्कृतीच्या खेचरीकरणाकडे वाटचाल करणारी असते. लोकसंख्या आणि भौगोलिक परिस्थिती ह्या दृष्टींनी सीमित असलेल्या फ्रान्स, जर्मनी आणि जपान या सर्वच संस्कृतींनी अशा तंत्रज्ञानाच्या विकासामध्ये त्यांच्या भाषेत परिभाषा निर्माण केली. म्हणूनच आज अशा यंत्रांच्या वापराकरता त्यांना इंग्रजीचे परावलंबित्व स्वीकारावे लागत नाही.

मराठी ही एक समृद्ध भाषा आहे. ती संस्कृतोद्भव असल्यामुळे परिभाषा निर्माण करण्याची तिची क्षमता खूप मोठी आहे. संगणक यंत्राचा वापर हा आपल्या संस्कृतीला सुसंगत करण्यासाठी, आणि भाषेला समृद्ध करण्यासाठी असेल; तर या तंत्रज्ञानाचे मराठीकरण करणे ही आजच्या काळाची गरज आहे. या प्रश्नाच्या यांत्रिक आणि तांत्रिक अशा अनेक बाजू आहेत. यांवर काम करणाऱ्या अनेक व्यक्ती आणि संस्था एकत्र आल्यास हा कुटिल प्रश्न सोडवणे थोडे सोपे होईल. या प्रश्नांची ओळख करून घेणे आणि ते सोडवण्याकरिता सकारात्मक मानसिकता निर्माण करणे याकरताच हे चर्चासत्र आयोजित केले आहे. यामध्ये सर्वांनीच सहभागी व्हावे ही विनंती.

सौजन्य : संगणक आणि मराठी

शोधनिबंध संग्रह

चर्चासत्र - २००६

❖❖❖

१९ व २०व्या शतकातील मराठी व्याकरण, शब्दकोश आणि ज्ञानकोशांचा संक्षिप्त इतिहास

- प्रा. नारायण बारसे

- मराठी अनुवाद :श्री. मोहन पाठक

प्रास्ताविक :

संदर्भ ग्रंथ हे विशिष्ट माहिती मिळवण्याचा उद्देशाने प्रकाशित केले जातात. संग्रहातील इतर सामान्य ग्रंथापेक्षा यांची रचना ही अतिशय वेगळी असते. ही रचना इच्छित माहिती सहजपणे मिळावी अशी असते. इतर ग्रंथांमध्ये विषय हा विशिष्ट क्रमाने प्रकरणांतुन मांडलेला असतो. स्थूलपणे असे म्हणता येईल की, संदर्भ ग्रंथ हे विश्वकोश, शब्दकोश, वार्षिके, मार्गदर्शिका, चरित्रात्मक साधने, भौगोलिक साधने, सूची, सांख्यिकीय माहिती यांत विभागलेले असतात. वरील यादीतील संदर्भ ग्रंथ स्थानिक भाषांत उपलब्ध केले गेले, तर त्या त्या मातृभाषेच्या लोकांना माहिती शोधण्यासाठी आधिक उपयुक्त ठरतील. या निबंधात मराठी भाषेतील शब्दकोश आणि ज्ञानकोश इत्यादीबाबत माहिती संकलित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संदर्भ सेवा ही आधुनिक ग्रंथालयातील एक महत्त्वाची सेवा आहे. वाचकांकडून येणाऱ्या प्रश्नांना संदर्भ ग्रंथांच्या मदतीने उत्तरे दिली जातात. त्यामुळे संदर्भ ग्रंथ हे संदर्भ सेवेचा मूलस्रोत आहेत किंवा पाया आहेत. योग्य व परिपूर्ण ग्रंथ वाचकाला योग्य वेळेत योग्य माहिती पुरवण्यास मदत करतात.

विश्वकोश हे साधन असे आहे की, मिळत जाणारी प्रत्येक माहिती निवडून तिला व्यवस्थित रूप देऊन विषयानुसार अकारविल्हे त्यात सादर केली जाते. हे कोश ज्ञानाच्या सर्व शाखांवर किंवा एखाद्या विशिष्ट शाखेवर माहिती पुरवतात. यांची रचना विद्यार्थी वा प्रौढ वयोगट लक्षात घेऊन केलेली असू शकते. माहिती द्यावयाच्या विविध अपेक्षित

विषयांनुसार हा कोश मर्यादित असू शकतो. स्पष्टीकरणार्थ यात आलेख, चित्रे यांचा वापर असू शकतो.

विश्वकोश आणि शब्दकोश हे ज्ञान संग्रह करणे व अध्ययन अध्यापन पद्धतीतील महत्त्वाची साधने असतात आणि जगातील जवळपास सर्व भाषांमध्ये, की ज्यांत शैक्षणिक शाखा विकसित झालेल्या आहेत, त्यांत प्रकाशित होतात. ज्ञानशाखा विकसित झाल्या तशा आंतरशाखा देखील उदयास आल्या. त्यामुळे विश्वकोश व शब्दकोश यांची गरज सर्व भाषांमध्ये जाणवू लागली.

मराठी भाषेत झालेल्या प्रयत्नांचा मागोवा घेतल्यास असे दिसून येते की ब्रिटिश राज्य व ग्रंथालयांचा विकास इ. घटक हे प्रादेशिक भाषेत अशी साधने निर्माण होण्यास कारणीभूत ठरले आहेत. प्रस्तुत निबंधात मराठी मध्ये आद्य मुद्रित व्याकरणांचे ग्रंथ, शब्दकोश व ज्ञानकोश या संदर्भ ग्रंथांचा ऐतिहासिक आढावा घेतला आहे. हा ऐतिहासिक आढावा घेतांना फक्त निवडक ग्रंथाचाच समावेश केला आहे. या निबंधात उल्लेख केलेल्या ग्रंथा व्यतिरिक्तही अनेक आद्य ग्रंथ व संदर्भ ग्रंथ आहेत. हा निबंध म्हणजे आद्य मराठी ग्रंथांचा संक्षिप्त ऐतिहासिक आढावा घेण्याचा प्रयत्न आहे.

मराठीतील सर्वांत जुने पुस्तक हे श्रीपतीचे आहे. त्यांच्याच नावावर अनेक संस्कृत ग्रंथही आहेत. त्यांतील 'ज्योतिषरत्नमाला' या आपल्याच ग्रंथाचे त्याने स्वतः मराठीत भाषांतर केले. यामध्ये विवाह सोहळा, व्रतबंधन, वास्तुशांत याच्याशी संबंधित विषय आहेत. त्या काळात समाजातील मोठा वर्ग मराठी भाषा बोलणारा असावा. त्यामुळे अशा भाषांतराची गरज जाणवली असावी.

बाराव्या शतकातील महानुभावी ग्रंथ लीळाचरित्र सर्वज्ञात आहे. मुकुंदराज यांच्या विवेकसिंधुची रचना शके ११८८ मधील आहे. याची गणना मराठीतील आद्य ग्रंथांपैकी एक अशी होते. त्याचबरोबर 'अभिस्तार्थ चिंतामणी' हा एका चालुक्य राजपुत्राने रचलेला काव्यग्रंथ (शके ११२९) ही बहुधा पहिली ज्ञान रचना असावी. ही परंपरा पुढे ज्ञानेश्वर (१२७५ ते १२९६), नामदेव (१२७० ते १३५०), तुकाराम (१६०६ ते १६४९), रामदास (१६०८ ते १६८१), एकनाथ (१५३३ ते १५९९), वामन पंडित (१७वे शतक) आणि रघुनाथ पंडित (१७वे शतक) यांनी चालू ठेवली.

मराठी भाषेला प्रोत्साहन मिळावे म्हणून छत्रपती शिवाजी महाराजांनी शब्दकोश तयार करण्याचा पहिला प्रयत्न केला. उत्तर भारतातील मोगल साम्राज्यामुळे त्यांच्या

काळात मराठी भाषेत राज्यव्यवहारात पर्शियन, अरबी, तुर्की शब्दांचा प्रभाव होता. शिवाजी महाराजांना या शब्दांना समान अर्थी मराठी शब्दांचा संग्रह करावयाचा होता. १६७४ साली त्यांनी रघुनाथ नारायण हणमंते यांना राज्य व्यवहारात वापरलेल्या पर्शियन शब्दांसाठी संस्कृत कोश करण्याचा आदेश दिला. या कोशाचे शीर्षक 'राज्यव्यवहार कोश' असे होते. त्यानंतर हे संकलन प्रथम १८८० साली छापण्यात आले. २०व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या दशकांत वीर सावरकरांनी योग्य मराठी भाषेमध्ये पारिभाषिक शब्द उपलब्ध करून दिले.

मराठी मुद्रित ग्रंथांच्या इतिहासात गोवा येथील फ्रान्सिस थॉमस स्टिफन (१५४९ ते १६१९) यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. त्यांनी लिहिलेला १६२२ मध्ये मुद्रित 'ख्रिस्त पुराण' हा पहिला मुद्रित मराठी ग्रंथ असल्याचे मानले जाते. हा ग्रंथ जरी मराठी असला तरी त्याचे मुद्रण रोमन लिपीत केलेले होते.

मुद्रित साहित्याचा ऐतिहासिक आढावा घेतल्यास असे दिसून येते की, मुद्रण कला १७व्या शतकाच्या (१६२२) सुरुवातीपासून गोवा येथे आस्तित्वात होती. परंतु मराठी मुद्रणांची व्यवस्था होण्यासाठी १९व्या शतकाची (१८०५) वाट पहावी लागली. या आधीची सर्व मराठी ग्रंथ हस्तलिखित स्वरूपात संपुर्ण भारतभर अनेक ग्रंथालयात उपलब्ध होती.

आद्य मराठी छापिल ग्रंथांच्या (दोलामुद्रितांची) सूची संकलनाचे श्रेय प्राध्यापक कै. अ. का. प्रियोळकर यांना जाते. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली मराठीतील या आद्य मुद्रित ग्रंथांचे संकलन 'मराठी दोलामुद्रिते' हा ग्रंथ पी. एच. सहस्त्रबुद्धे यांनी संकलित करून १९४९ साली छापला. आद्य मुद्रित ग्रंथांसाठी दोलामुद्रिते हा शब्द प्रियोळकरांनी रुढ केला, तसेच दोलामुद्रितांचा कालावधी ठरविण्याचे कामही त्यांनी केले. युरोपमध्ये इनक्युनाबुला म्हणजे १५व्या शतकापर्यंत मुद्रित झालेली पुस्तके. पण मराठीत (देवनागरी) मुद्रण तंत्र १९व्या शतकांत (१८०५) विकसित झाल्याने मराठी दोलामुद्रितांचा काळ हा १८०५ ते १८६७ असा ठरवण्यात आला. यामागे 'डिलवरी ऑफ बुक्स अँक्ट' १८६७ साली सुधारण्यात येऊन त्याद्वारे शासनाने प्रत्येक मुद्रित पुस्तकाच्या तीन प्रती शासनाकडे पाठवाव्यात असा कायदा केला हे कारण होते.

प्रियोळकरानंतर त्यांचे विद्यार्थी प्रा. सुरेंद्र गावस्कर यांनी हे काम पुढे चालू ठेवले व मराठी दोलामुद्रितांची दुसरी सुधारित आवृत्ती १९६१ मध्ये संपादित केली. या सुचीची

तिसरी आवृत्ती डॉ. गंगाधर मोरजे यांनी संपादित केली व मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाने मुंबईत १९९५ साली प्रकाशित केली. मराठी दोलामुद्रिते या ग्रंथाच्या विविध आवृत्त्या ह्या मराठीतील आद्य मुद्रित ग्रंथाच्या इतिहासाचा मागोवा घेण्याचा स्रोत आहे.

मराठी ग्रंथांची सुची तयार करण्याचे काम श्री. शंकर गणेश दाते यांनी केले आहे. या ग्रंथ सुचीत इ.स. १८०० ते १९५० या कालावधीत प्रकाशित झालेल्या मराठी ग्रंथांची नोंद आहे. या सुचीचे २ खंड असून पहिल्या खंडात १८०० ते १९३७ पर्यंत व दुसऱ्या खंडात १९३८ ते १९५० या काळात प्रकाशित झालेल्या ग्रंथांच्या नोंदी आहेत.

१९५० पुढील मराठी ग्रंथांची सुची करण्याचे काम राज्य मराठी विकास संस्थेच्या माध्यमातून श्री. शरद साठे हे करत असून या सुचीचा तिसरा खंड (१९५१ ते १९६२) प्रकाशित झाला आहे. चौथ्या खंडाचे काम सुरू आहे.

मराठी व्याकरणाचे ग्रंथ:

विल्यम कॅरे हे मुद्रित मराठी पुस्तकांतील महत्त्वाचे नाव होय. त्यांनी 'ए ग्रामर ऑफ मराठा लॅंग्वेज' या नावाचे पुस्तक प्रकाशित केले, ज्यात नित्याच्या विषयावरील संवाद जोडण्यात आले होते. कॅरे हे फोर्ट येथील विल्यम कॉलेज, कलकत्ता येथे मराठीचे प्राध्यापक होते. त्याच महाविद्यालयात काम करणाऱ्या पंडित वैद्यनाथ शास्त्री यांनी त्यांना मदत केली. हा ग्रंथ १८०५ साली प्रकाशित झाला. १८०८ मध्ये त्याची दुसरी आवृत्ती आली.

कॅरेच्या या कामानंतर मुंबईत १८२५ साली 'ए ग्रामर ऑफ मराठा लॅंग्वेज' हे न्यायालयात दुभाषी असणाऱ्या महमंद इब्राहीम मुकबन मुन्शी यांचे पुस्तक आले. जे. स्टिवनसन यांचे 'प्रिंसिपल्स ऑफ मराठी ग्रामर' (१८३३) हे या विषयावरील इंग्रजीत आलेले पद्धतशीर व पुरेशा तपशीलात असणारे पुस्तक होते.

१८३२ साली बाळशास्त्री जांभेकर आणि मनी रॉबर्ट यांनी 'इंग्लंड देशाची बखर' हा ग्रंथ प्रकाशित केला. यात ज्यूलियस सीझर पासून एलिझाबेथ राणी पर्यंत इंग्लंडचा इतिहास समाविष्ट होता. १८३६ साली गंगाधर शास्त्री फडके यांनी 'मराठी भाषेचे व्याकरण' प्रकाशित केले. तसेच त्याच वर्षी दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी 'मराठी नकाशाचे पुस्तक' आणि 'महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण' ही पुस्तके प्रकाशित केली. १८५० ते १८७९ मध्ये त्यांचे पुनर्मुद्रण करण्यात आले. नऊ नकाशे असणारा हा मराठीतील

पहिला नकाशा संग्रह होता. यांत पृथ्वी, आशिया, युरोप, अफ्रिका, उत्तर अमेरिका, दक्षिण अमेरिका, हिंदुस्थान, महाराष्ट्र आणि ग्रेट ब्रिटन इ. नकाशे होते. १८३९ साली बॅलेंटाईन यांनी 'ग्रामर ऑफ मराठा लॅंग्वेज' हे पुस्तक लिहिले.

१८४८ साली बर्जेस यांचे मराठी व्याकरणावरचे 'मराठी भाषेचे व्याकरण' हे शीर्षक असणारे पुस्तक मुंबईच्या अमेरिकन मिशन प्रेसमध्ये छापून अहमदनगर अमेरिकन मिशनने प्रकाशित केले. संस्कृत व्याकरणाच्या प्रभावापासून मुक्त असणारे बर्जेस, यांनी काही मूलभूत कल्पना मांडल्या. ज्या समकालीन व नंतरच्या व्याकरणकारांना प्रेरणा देणाऱ्या ठरल्या.

जनार्दन रामचंद्रजी यांचे 'कवीचरित्र' हे १८६० साली प्रकाशित झाले. यात त्यांनी जुन्या व मध्य युगातील कवी व लेखकांचा इतिहास लिहिला आहे. त्यांनी संस्कृत मराठी, तामिळ, तेलगु साहित्यांची माहितीदेखील दिली. साहित्य क्षेत्रातील शंकराचार्य जयदेव, कालिदास, भर्तृहरि, गोरखनाथ बोपदेव, जगन्नाभ इत्यादी एकशे सत्तर व्यक्तींची कालक्रमानुसार माहिती यात आहे. 'मराठी भाषेचे नवीन व्याकरण' हे गोडबोले यांनी रचले व १८६७ साली प्रकाशित केले.

मराठी व्याकरणाच्या या ग्रंथ परंपरेत पुढील पुस्तक म्हणजे गणपतराव नवलकर यांचे 'द स्टुडंट्स मराठी ग्रामर' (मुंबई १८६८). पुस्तक होय. तज्ज्ञांनी स्टीव्हनसनच्या पुस्तकापेक्षा यास महत्त्व दिले. त्यांच्यावर बोप यांच्या व्याकरणाचा प्रभाव होता. त्यामुळे नवलकरांनी मराठीला ऐतिहासिक व तौलनिक दृष्ट्या झुकते माप दिले. भाषाशास्त्राच्या तीन शाखांतील ग्रंथ संचयात नवलकरांचे पुस्तक हे परिपूर्ण अभ्यासाचे सादरीकरणाचे व निर्मितीचे आदर्श ठरले. त्याच वर्षी 'अ ग्रामर ऑफ द मराठी लॅंग्वेज' हे एच.एस. के. बोलासिस व लक्ष्मण वाय. असखेडकर यांचे पुस्तक मुंबईतील भायखळ्याच्या एज्युकेशन सोसायटीच्या मुद्रणालयात छापले गेले. स्टीव्हनसन यांचे 'प्रिंसिपल्स ऑफ मराठी लॅंग्वेज' हे १८८३ साली प्रकाशित झाले. अप्पाजी काशिनाथ खेर यांचे 'अ हायर मराठी ग्रामर' (१८९९) हे आधी १८९५ साली 'ए हायर अग्लो मराठी ग्रामर' या नावाने आले होते. त्यात बेन यांच्या इंग्रजी व्याकरणाच्या पुस्तकांची बरीचशी नकल होती. खेर यांच्या पुस्तकांतील कच्चे दुवे इंग्रजीच्या संदर्भात जेव्हा त्यांना विचार करावा लागला तेव्हा स्पष्ट झाले. १८३९ ते १९३५ या दरम्यान मराठी व्याकरणावर काही किरकोळ पुस्तके आली, जी युरोपियन लेखकांनी पुनर्लिखित केली होती.

मराठी व्याकरणाच्या या ग्रंथ परंपरेत समांतर भारतीय भाषांतील काही ग्रंथ मराठीत आली. यातीलच एक म्हणजे १८२७ साली लिहिलेले 'महाराष्ट्र प्रयोग चंद्रिका' हे होय. या ग्रंथाचे लेखक मद्रास येथील फोर्ट सेंट जॉर्ज या महाविद्यालयाचे मराठीचे प्रशिक्षक व्यंकटराव हे होते. १९७० साली या हस्तलिखिताचे संपुर्ण माहिती देणारे पुस्तक कृष्ण श्री. अर्जुन वाडकर यांनी प्रकाशित केले. महाराष्ट्रप्रयोग चंद्रिकेशी संबंधित असणारे महाराष्ट्र शब्दमाला हे हस्तलिखित मद्रासच्या संग्रहात उपलब्ध आहे. या ग्रंथाची लिपी मोडी असून भाषा मराठी आहे. त्याचे लेखक देखील व्यंकटराव हेच असावे असा अंदाज आहे. महाराष्ट्र शब्दानुशासन हे हस्तलिखितही व्याकरणाच्या संदर्भात असून त्याचा कर्ता श्री. व्यंकट माधव व श्री. भिमपंडीत हे आहे.

याच काळाच्या सुमारास स्वातंत्र्य पुर्व काळातील ब्रिटिश प्रशासनाच्या सेवेत असणाऱ्या तीन पडितांनी मराठी भाषेचे व्याकरण लिहिले हे पंडित म्हणजे क्रमवंत, फडके व घागवे हे होय. हस्तलिखित स्वरूपातील त्याच्या ग्रंथाच्या प्रती काही वर्षे शाळांमध्ये वापरल्या गेल्या. मुंबईमध्ये या हस्तलिखित प्रतीवरून १९५४ साली त्याचे मुद्रण करण्यात आले. याची एक प्रत लंडनच्या इंडिया ऑफिसमध्ये जपण्यात आली आहे.

मराठी शब्दकोश :

विल्यम कॅरे यांनी पहिल्या मराठी इंग्रजी शब्दकोश १८१० साली प्रकाशित केला. त्यांचे असे मत होते की, युरोपियन लोकांनी स्थानिक भाषा शिकव्यात आणि त्याकरता शब्दकोश व विश्वकोश स्थानिक भाषांत उपलब्ध करून द्यायला हवे.

कॅरे यांच्या नंतर मेजर जनरल वान्स कॅण्डी (१७८४ ते १८४६) यांचा 'अ डिक्शनरी आफ मराठा लगवेज' हा ग्रंथ १८२४ मध्ये प्रकाशित झाला. मुंबईत छापण्यात आलेल्या या शब्दकोशाचे दोन भागांत प्रकाशन झाले. ते म्हणजे मराठी-इंग्रजी आणि इंग्रजी-मराठी. कॅण्डी हे सैन्यात असले तरी भाषा, साहित्य व पौराणिक इतिहास, विशेष म्हणजे भारताचा इतिहास यांत त्यांना अतिशय रस होता. रायल एशियाटिक सोसायटिच्या मुंबई शाखेचे ते अध्यक्ष होते.

मोल्सवर्थ यांचा प्रसिद्ध शब्दकोश मराठी आणि इंग्रजी हा मुंबई प्रांतिक सरकारने १८३१ साली प्रकाशित केला. मराठी शब्दकोशातील हा एक मैलाचा दगड मानण्यात येतो. सहा वर्षे अथक परिश्रम करून जमवलेले चाळीस हजार शब्द मोल्सवर्थ यांनी या

शब्दकोश संग्रहीत केले. यासाठी डॉ. विल्सन यांचा संस्कृत शब्दकोश कॅडी यांचा इंग्रजी मराठी कोश आणि एल रीड व रे स्टीवनसन यांच्या पुस्तकांचा त्यांनी संदर्भ घेतला.

मराठी ज्ञानकोश / विश्वकोश

मराठी साहित्यातील मुद्रित साधनांचा अभ्यास करतांना मराठीतील संदर्भ ग्रंथ विश्वकोश, ज्ञानकोश आणि शब्दकोश यांकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही. विश्वकोश हे इतिहास संस्कृती व समाजाची नैतिक जडण घडण जाणून घेण्याचे महत्त्वाचे साधन आहे. ही संदर्भ साधने भाषेतील ज्ञान समृद्ध करतात. विद्यार्थी, संशोधक तसेच सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक कार्यकर्ते यांच्यासाठी ते उपयुक्त असतात.

ज्ञानकोशांची परंपरा १८व्या शतकापासून पहावयास मिळते. 'एन्सायक्लोपिडीया ऑफ सायन्ससेस, आर्ट्स अँड क्राफ्ट्स' हा डीडेरोड यांनी संपादित केलेला व फ्रान्समध्ये १७५१ ते १७७२ या काळात सुधारित आवृत्त्या, भाषांतरे झालेला पहिला ज्ञानकोश होय. अनेकांच्या लेखनाचा समावेश असणारा हा पहिला ज्ञानकोश होता. तसेच यांत्रिक कलांच्या संदर्भात ढळढळीतपणे लक्षात येईल असा पहिला साधारण ज्ञानकोश होता. १७६८ ते १७७९ मध्ये एन्सायक्लोपिडिया ब्रिटानिकाची पहिली आवृत्ती इंग्रजीत प्रकाशित झाली. या ज्ञानकोशाने अद्ययावतपणा व नवीन आवृत्त्या प्रकाशित करून महत्त्व प्राप्त केले. 'ब्रिटानिका बुक ऑफ दे इयर' या नावाने हा ज्ञानकोश वार्षिक पुरवणी प्रकाशित करतो. त्याची पंधरावी आवृत्ती 'द न्यु एन्सायक्लोपिडिया ब्रिटानिका ३२ खंडांमध्ये उपलब्ध आहे.

मराठी भाषेमधील ज्ञानकोश व विश्वकोशांची सुरुवात खऱ्या अर्थाने २०व्या शतकापासून सुरु झाली. फ्रेंच आणि इंग्रजी ज्ञानकोशापासून प्रेरणा घेऊन डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी सिद्धेश्वर शास्त्री चित्राव, वि. का. राजवाडे, य. रा. दाते, चिं. ग. कर्वे यांच्या मदतीने 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' प्रकाशित केला. अशा प्रकारचा मराठीत ज्ञानकोश संकलित करून प्रकाशित करणारे डॉ. केतकर हे आद्य कोशकार होत. १९२० ते १९२९ या कालखंडात २३ खंडांमध्ये हा कोश प्रकाशित झाला. हा संच 'हिंदुस्थान आणि जग', 'वेदविद्या', 'बुद्धपूर्व जग', 'युद्धोत्तर जग' आणि 'विज्ञान इतिहास' अशा पाच भागांत विभागलेला होता.

सिद्धेश्वर शास्त्री चित्राव यांनी भारतीय चरित्रकोश प्रकाशित केला. प्राचीन

चरित्रकोश, (१९३२) मध्ययुगीन चरित्रकोश (१९३७) आणि अर्वाचीन चरित्रकोश (१९४६,) अशा तीन भागांत तो होता. १९६२ मध्ये पंडित महादेव शास्त्री जोशी यांनी १० खंडांतील 'भारतीय संस्कृती कोशाचे' काम हाती घेतले. त्यांचे चिरंजीव श्री. अशोक जोशी यांनी 'भारतीय कृषी कोशाचे' संकलन केले. प्रा. देवीदास दत्तात्रय वाडेकर यांनी मराठी 'तत्त्वज्ञान महाकोश' संपादित केला. १९७४ साली पुण्याच्या 'मराठी तत्त्वज्ञान महाकोशा मंडळाने' तो तीन खंडात प्रकाशित केला.

श्री. एन. बी. रानडे यांनी संकलित केलेला इंग्रजी-मराठी शब्दकोश १९१६ साली वेस्टर्न इंडिया पब्लिशिंग कंपनीने प्रकाशित केला. त्यानंतर महाराष्ट्र शब्दकोश ७ खंड (१९३२), वि. के. राजवाडे यांचा मराठी धातुकोश (१९३८), के. पी. कुलकर्णी यांचा मराठी व्युत्पत्ती कोष (१९४२), व्यायाम ज्ञानाकोश १० खंड (१९४९), गणेश कोश (१९६७), देवीकोश (१९७२), रामकोश (१९८६, क्रीडाकोश, श्रीराम कामत यांचा विश्व चरित्र कोश, जागतिक शास्त्रज्ञकोश, संक्षिप्त मराठी वाङ्मय कोश, नाट्य कोश इ. संदर्भ ग्रंथानी कोश वाङ्मयामध्ये भर घातली.

महाराष्ट्र शासनाने पुढाकार घेऊन परिपूर्ण असा कोश बनवण्याचे काम हाती घेतले व त्यासाठी महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ स्थापन करण्यात आले. तर्कतीर्थ लक्ष्मण शास्त्री जोशी यांची मंडळाचे पहिले अध्यक्ष व २० खंडांमध्ये प्रकाशित व्हायच्या विश्वकोशाचे महत्त्वाकांक्षी प्रकल्पाचे पहिले संपादक म्हणून नेमणूक झाली. आजवर यांतील १८ खंड प्रकाशित झाले आहेत.

सामाजिक शास्त्रांचा विशेष ज्ञानकोश 'भारतीय समाज विज्ञानकोश' या नावाने सं. मा. गर्गे यांनी १९८६ ते १९९३ या काळात प्रकाशित केला.

समारोप करताना असे म्हणता येईल की, मराठी संदर्भ ग्रंथांच्या प्रकाशनांचा इतिहास तीन टप्प्यांत विभागलेला दिसतो. अध्यात्मिक ज्ञानकेंद्रित, व्याकरण व तद्द्विषयक पुस्तके, मराठीतील पारंपारिक संदर्भ ग्रंथ असे हे तीन टप्पे होत. हा निबंध मराठी संदर्भ ग्रंथांचा संक्षिप्त आढावा घेण्याचा प्रयत्न आहे.

References:

Encyclopedia of Indian Literature,
Amaresh Dutta 2v Varanasi Indian Bibliographic Centre 1989

Indian References Sources 2nd ed. 2v
H.D. Sharma, Varanasi Indian Bibliographic Centre 1989

Introduction to References Work 8th ed. 2v
William Katz, New York McGraw Hill Higher Education C2002

Marathi Granth-Suchi 2v
Shankar Ganesh Date, Pune: Date Granth-Suchi Karyalaya, 1943

Marathi Niyatkalikanchi Suchi, 1800-1950 1v
Mumbai : Mumbai Marathi Granth Samgrahalaya, 1969

Marathi Vishwakosh: Parichaya Grantha,
Laxmanshastri Joshi, Mumbai Maharashtra Rajya Sahitya Aani Sanskruti
Mandal, 1965

Marathi Vishwakosh
Mumbai Maharashtra Rajya Sahitya Aani Sanskruti Mandal, 1965

Marathi Dolamudrite, 3rd Ed.
Gangadhar Morje, Panaji: Gomantak Marathi Academy, 1995

Molessworth's Marathi-English Dictionary 2nd Ed.
Pune : Shubhada Saraswat, 1857

Maharashitiya Janankosh 1 v
Shridhar Vyankatesh Ketkar, Mumbai : Kelkar Smruti Mandal, 1976

मराठी कवितेचा प्रवास

- प्रा. दामोदर मोरे

मराठी साहित्यामध्ये कविता हा एक अत्यंत प्राचीन, समर्थ, समृद्ध आणि सुंदर प्रकार आहे. प्राचीन मराठी काव्य झऱ्याचे आद्य स्थान म्हणजे आद्यकवी मुकुंदराज यांचा 'विवेक सिंधू' हा आद्य काव्य ग्रंथ होय. मराठी मातीत जन्माला आलेली महानुभाव पंथीय विदुषी महदंवा ही केवळ मराठीमधीलच आद्य कवयित्री आहे असे नाही तर, हिंदी कवितेतील आद्य कवयित्रीचा मानही या मराठी कवयित्रीकडे जातो.

स्वरसौंदर्य आणि अर्थ माधुर्याचे मधुर चांदणे आपल्या काव्यातून शिंपणाऱ्या कवी नरेंद्र आणि भास्कर भट्ट बोरीकर यांची कविता मराठी कवितेचे एक महत्त्वपूर्ण दालन आहे.

प्राचीन मराठी काव्यसरिता पुढील काळात संत, पंत आणि तंत अशी वळणे घेत वाहत राहिली. प्राचीन मराठी कवींचे मुकूटमणी संत ज्ञानेश्वर यांची कविता तर मराठी कवितेचे विलोभनीय लेणे म्हणता येईल. नामदेव, तुकाराम, एकनाथ, चोखामेळा या सर्वच संतांनी ओवी अभंगाच्या माध्यमातून भक्तीच्या भगव्या धाग्यातून फुलांच्या माया निर्माण केल्या. आत्मविकार हे या सर्व कवितेचे वैशिष्ट्य. संत कवितेत जिवंतपणा आणि झळझळत्या झऱ्याचे सौंदर्य आहे. या संत कवितेची एकतारी आणि चिपळ्या किंवा टाळ, विणा आणि मृदुंग यांचे संगीत ही असे म्हणता येईल.

प्राचीन काळी कवितेच्या प्रवासाविषयी तिची संत कवींची मराठी कवितेला वारकरीण बनवले. पंडित कवींनी तिला विविध अलंकारानी पंडित केले तर शाहीरांनी तिच्या पायात चाळ बांधून तिला नाचायला लावले. केशवसुतांनी तिला घरंदाज स्त्रीचे

रुप दिले. या काव्य प्रवासाचे त्यांच्या स्वरूपानुसार आणखी वेगळ्या पद्धतीने वर्णन केले जाते ते म्हणजे प्राचीन मराठी कविता कामिनीचा पदर संत काळात डोईवर होता. पंडित काळात तो डोईवर असलेला पदर खांद्यावर पडला आणि शाहीरी काळात मराठी कविता कामिनीचा पदर खांद्यावर देखील राहिला नाही.

संत कवितेत भक्ती आणि शांत रस तर पंडिती कवितेत नवही रसांना प्राधान्य दिले गेले आणि श्लोक आणि आर्यामधून त्यांनी कव्याभिक्षूकी केली शाहीरांनी मात्र लावणी आणि पोवाडा या काव्यप्रकारातून शृंगार वीर रसांची उधळण केली.

संत आणि पंत कवितेत कविता ही देव केंद्री होती. शाहीरी कवितेत ती देहकेंद्री झाली. पुरुषी राकटपणा, रंगेलपणा आणि पराक्रम तसेच स्त्रीचे लावण्य हे केंद्रस्थानी आले. मराठीपणा, मराठीकणा, मराठ्यांचे मन आणि मराठ्यांचे मनगट याचे दर्शन शाहीरी कवितेतून घडते.

पुढचा काळ मराठीतील भाषांतर युगाचा काळ होय. एका बाजुला कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, मोगते, लेंभे इत्यादी कवी संस्कृतचे पाट मराठीत आणून सोडत होते तर कुंटे, महाजनी, कीर्तिकर सारखे सुशिक्षित कवी इंग्रजी कवींकडून मराठीचा साज शृंगार चढवित होते. वर्डस्वर्थ, शेले या सारख्या इंग्रजी कवींकडून अनेकांनी स्फूर्ती घेतली होती.

याच काळात दुसरीकडे कवी 'अखंड' कार जोतीराव फुले आणि कवयित्री सावित्रीबाई फुले यांची कविता फुलत होती. फुले आपल्या कवितेतून समता, बंधुता आणि मानवतेची शिकवण देत होते तर सावित्रीबाई सृष्टी सुंदर, मनुष्य सुंदर असे आपल्या कवितेतून मनुष्याचे गौरवगान गात होत्या म्हणजे प्रथमच फुले दांपत्यांनी देव आणि देह केंद्रांकडून कविता 'माणूस' या केंद्रबिंदूकडे आणली.

या आधुनिक मराठी काव्य सरीत आणखी क्रांतीकारी भर घालण्याचे काम कविवर्य केशवसुतांनी केले. केशवसुतांची एक एक चांगली कविता हा एक नवा प्रत्ययकारी प्रबोधक शोधच आहे. 'नवा शिपाई,' 'तुतारी'चा निनाद गडकरी, रे. टिळक यांच्या कवितेतही ऐकायला मिळाले. प्राप्तकाळ हा 'विशाल भूधर, सुंदर लेणी तयात खोदा' अशी कृतीशूर आवाहकता केशवसुतांच्या कवितेत होती.

१८८५ ते १९२० हा आधुनिक मराठी कवितेचा क्रांतीकाळ मानला जातो. पहिली पिढी म्हणजे केशवसुत आणि त्यांचे समकालीन वा.वा. टिळक, माधवानुज, दत्त,

विनायक, लक्ष्मीबाई टिळक हे होते.

दुसऱ्या पिढीमध्ये कवीवर्य गोविंदाग्रज, रेंदाळकर, बी आणि बालकवी यांचा उल्लेख करावा लागतो. या कवींच्या कवितेचे स्वरूप हे स्फूट आणि- भावोद्गाराचे होते.

आधुनिक कवितेचा तिसरा कालखंड म्हणजे १९२० ते १९४५ हा होय. रविकिरण मंडळाचे मराठी काव्यपरंपरेतील कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. कवी माधव ज्युलियन, गिरीश, यशवंत, श्री. रानडे, ग. त्र्य. माडखोलकर, नाट्यकार दिवाकर यांचा उल्लेख त्यामध्ये करावा लागेल. यामध्ये पटवर्धन, गिरीश, यशवंत यांनीच कवितेत मोलाची भर घातली. याच काळात भा.रा. तांबे सारखे गीतरचनाकार कवी आपला ठसा उमटवून गेले. नाट्येमाधुर्य हेच त्यांच्या कवितेचे सौंदर्य होय.

याच आसपासच्या काळात कुसुमाग्रज, अनिल, मुक्तिबोध, अनंत काणेकर काव्यात मोलाची भर घालत होते. मर्ढेकरांनी तर नवकवितेची मुहुर्तमेढ रोवली. आरती प्रभु, बापट, पाडगावकर, करंदीकर, शांता शेळके, इंदिरा संत यांनी पुढे मराठी कविता फुलविली.

१९६० नंतर 'मी कामगार आहे तळपती तलवार आहे, सारस्वतांनी थोडासा गुन्हा करणार आहे.' असे म्हणत सुर्वे सारख्या कामगार कवींनी मराठी कवितेत प्रवेश केला.

१९६० नंतर एका बाजूला लघु नियतकालीकातील कवींची कविता तर दुसऱ्या बाजूला नामदेव ढसाळ, केशव मेश्राम, यशवंत मनोहर यासारखे कवी लिहायला लागले.

आज आदिवासी कवी, भटके विमुक्त कवी, कवयित्री मोठ्या प्रमाणावर लिहीत आहेत. मराठी काव्य सरीतेचे पात्र आता रुंदावतच चालले आहे.

मराठी कादंबरीचा प्रवास

- प्रा. संतोष राणे

अव्वल इंग्रजीतील कथा वाङ्मयातखनच कादंबरीची कल्पना रुजली आणि तिचा सकसतेच्या दिशेने विस्तार झाला. 'कादंबरी' हा शब्द इंग्रजीतील Novel या शब्दाला पर्यायी शब्द म्हणून उपयोजिण्यात आला. हरि केशवजी यानी बनियनच्या 'पिलग्रिम्स प्रोग्रेस' चे केलेले भाषांतर ज्याला 'कादंबरी' म्हणता येईल. असा पहिला ग्रंथ म्हणजे 'यात्रिक क्रमण' होय. यानंतर बाबा पद्मजी यांची 'यमुना पर्यटन' ही कृती १८५७ साली प्रसिद्ध झाली. १८२९ साली प्रकाशित झालेल्या महाराष्ट्र भाषेच्या कोशात 'कादंबरी' हा शब्द समाविष्ट करण्यात आलेला होता.

'मुक्तामाला' ही रंजनप्रधान कादंबरी 'पहिली' कादंबरी म्हणून गौरविली गेली. लेखक लक्ष्मणशास्त्री मोरेश्वर शास्त्री हळबे यांनी १८६१ साली लिहिलेल्या 'मुक्तामाला' कादंबरीत संस्कृतातील 'कादंबरी' या बाणभट्टाच्या गद्यग्रंथाची कल्पना होती. 'रत्नप्रभा' (१८६६), 'मंजुघोषा' (१८६८ : ना.स. रिसबुड), 'विचित्रपुरी' (१८७०: केशव लक्ष्मण जोरवेकर), 'मित्रचंद्र' (पां. गो. पारखी: १८८०) अशा अनेक अद्भुतरम्य व रंजक कादंबऱ्यांची परंपराच अत्यंत अल्प काळात निर्माण झाली.

अद्भुतरम्य कादंबऱ्यांबरोबरच ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचाही प्रवाह निर्माण झाला होता. रा. भि. गुंजीकर यांची १८६७ साली प्रसिद्ध झालेली 'मोचनगड' ही पहिली ऐतिहासिक कादंबरी. १८६७ ते १९२० या काळात गुंजीकर, हरी नारायण आपटे, नारायण हरी आपटे, चि.वि. वैद्य, वि.वा. हडप, नाथमाधव, सहकारी कृष्ण त्यांच्या अनेक ऐतिहासिक कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या.

ऐतिहासिक कादंबऱ्यांच्या रुपाने हरिभाऊंनी मराठेशाहीची व भारताच्या उत्कर्षकाळाची स्फूर्तिदायक स्मृती जागृत केली. 'वज्राघात' सारखे मनोविश्लेषण मराठीत प्रथमच अवतरले. या सर्व निमित्ताने कादंबरीच्या विकासाची भक्कम पायाभरणी केली. १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रीयानांच्या मनात निर्माण झालेल्या राष्ट्रीय प्रेमाच्या भावनेतून राष्ट्राचा इतिहास व संस्कृती यांच्याबद्दल आदर व अभिमान व्यक्त करण्याची स्फूर्ती लेखकांना मिळाली. १८८५ ते १९१५ हा सुमारे ३० वर्षांचा कालखंड 'हरी नारायण आपटे' युग म्हणून मराठी कादंबरीच्या इतिहासात नोंदवला जातो.

हरि नारायण व वामन मल्हार यांच्या दरम्यानचे महत्त्वाचे लेखक म्हणजे नाथमाधव, नारायण हरि आपटे आणि वि. स. गुर्जर, सी. के. दामले, बा.सं. गडकरी आदि लेखकही वाचकांचे रंजन करित होते. वामन मल्हारांच्या 'रागिणी', 'सुशीलेचा देव' यासारख्या कादंबऱ्यांनी वाचकांना बौद्धिक आनंद दिला.

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनी हरिभाऊंना 'सामाजिक कादंबरीचे जनक' तर वामन मल्हाराना 'तात्त्विक कादंबरीचे जनक' असे संबोधिले. वामन मल्हार जोशी आणि डॉक्टर केतकर यांच्या बरोबरीनेच ना. सी. फडके यांनी मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रात पदार्पण केले. 'अल्ला हो अकबर', 'कुलाब्याची दांडी' या सारख्या शंभराहून अधिक कादंबऱ्या ना.सी. फडके यांनी लिहिल्या. नायक नायिकांच्या निर्मितीची परंपरा फडक्यांप्रमाणेच माडखोलकर, वि.स. खांडेकर, पु.य. देशपांडे, मामा वरेरकर आणि श्री. ना. पेंडसे यांच्या प्रारंभीच्या कादंबऱ्यापर्यंत अखंड टिकून राहिलेली दिसते.

'ज्ञानपीठ' पारितोषिक मिळवणाऱ्या वि.स. खांडेकर यांची 'ययाती' ही कादंबरी १९५९ साली आली. परंतु १९६० नंतरच्या कादंबरी-विश्वावर 'ययाती' चा परिणाम फार मोठा आहे. 'ययाती' मुळे मराठीत पौराणिक कादंबरीची एक नवी परंपरा अस्तित्वात आली. शिवाजी सावंत यांची 'मृत्यूंजय', रणजित देसाई यांची 'राधेय', इतकेच नव्हे तर माडखोलकरांची 'जन्मदुर्दैवी' व 'रणुका', आनंद साधल्यांची 'वैदेही' व 'अंजनीचा सुत', परांजप्यांची 'युगावेगळी' अशा अनेक कादंबऱ्यांची साक्ष मिळू शकते.

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात व्यक्तिवादी तसेच राष्ट्रवादी, गांधीवादी व समाजवादी प्रेरणांतून विभावी शिस्वरकर यांच्या 'हिंदोळ्यावर' 'सुशीलेचा देव', 'इंदू काळे', 'सरला भोळे', 'क्रौंचवध', 'बळी' यासारख्या काही कादंबऱ्यांची निर्मिती झालेली दिसते.

१९३९ साली प्रसिद्ध झालेली 'रणांगण' ही विश्राम बेडेकर यांची कादंबरी, जी

तंत्र, आशय आणि कादंबरीतून व्यक्त होणारे जीवन दर्शन या सर्व बाबतीत वेगळी आहेत. त्यामुळे मराठी कादंबरीच्या इतिहासात ती मैलाचा दगड ठरते. 'रणांगण' प्रमाणेच अगदी वेगळा असा तंत्र विषयक प्रयोग करणारी 'रात्रीचा दिवस' ही मर्ढेकरांची वेगळ्या वाटेने जाणारी कादंबरी उल्लेखावी लागेल.

गो. नी. दांडेकर यांच्या 'पडघवली' (१९५५) किंवा 'पूर्णांमायची लेकरे' (१९५६), र. वा. दिघे यांची 'पाणकळा' (१९३९) किंवा 'पूर्णांमायची लेकरे' (१९५६), र. वा. दिघे यांची 'पाणकळा (१९३९) किंवा 'आई आहे शेतात' (१९५७), व्यंकटेश माडगूळकर यांची 'बनगरवाडी' (१९५५), किंवा रणजीत देसाई यांची 'माझा गाव' (१९६०), शंकर पाटील यांची 'टारफुला' (१९६४), मधु मंगेश कर्णिक यांची 'देवकी' (१९६३), जयवंत दळवी यांची 'सारे प्रवासी घडौचे' (१९६४), अण्णाभाऊ साठे यांची 'रानगंगा', डॉ. रंगनाथ देशपांडे यांची 'वेडी बाभळ' (१९६५) इत्यादी प्रादेशिक कादंबऱ्या उल्लेखनीय आहेत. १९६० नंतर 'चक्र', 'धग', 'इंधन', 'माहिमची खाडी', 'टारफुला', अशा प्रखर वास्तवाचे भेदक चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या निर्माण होऊ लागल्या. भालचंद्र नेभाडे यांची 'कोसला', भाऊ पाध्ये यांची 'बॅरिस्टर अनिरुद्ध धोपेश्वरकर', चि.त्र्यं. खानोलकर यांची 'अजगर', कमल देसाई यांची 'हॅट घालणारी बाई' व 'काळा सूर्य', ए. वि. जोशी यांची 'काळोखाचे अंग', किरण नगरकर यांची 'सात सक्कं बेचाळीस' केशव मेश्राम यांची 'हकीकत व जटायू (१९७२) या कादंबऱ्या देखील सामाजिक वास्तवाशी निगडित असलेली आशयसूत्रे व्यक्त करणाऱ्या आहेत.

स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर राजकारण वा राजकीय चळवळींचे प्रतिबिंब पडलेल्या कादंबऱ्या म्हणजे ए. वि. जोशी यांची 'रानभूल', पु. भा. भावे यांची 'आग', मनोहर शहाणे यांची 'झाकोळ', अरुण साधू यांची 'सिंहासन', भाऊ पाध्ये यांची 'डोंबाऱ्याचा खेळ' यांचा समावेश करता येईल.

दलितांची कादंबरी समृद्ध करणारे प्रमुख लेखक म्हणजे अण्णाभाऊ साठे आणि शंकरराव खरात. 'काजळी रात्र', 'फकिरा', 'सूड', 'हसकिक आणि जटायू', 'निष्ठा', 'बलिदान', 'रमाई', या कादंबऱ्यांचा उल्लेख करता येईल. दलित कादंबरीमध्ये स्त्रीलेखिका अभावानेच आढळतात. प्रा. सुशिला जाधव यांची 'सुबुद्ध', सुगंधा शेंडे यांची 'फिपुली' (१९८७) अशा काही बोटार मोजण्याइतपत स्त्री लेखिका आढळतात.

रमेश इंगळे-उत्रादकर यांच्या 'निशाणी डावा अंगठा' या कादंबरीने सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले. शंकर सखाराम यांची 'सेझ' सर्वांच्या चर्चेचा विषय ठरली. लेखक सदानंद देशमुख, सदानंन मोरे, सचिन कुंडालकर, प्रवीण दशरथ बांदेकर, रंगनाथ पठारे, राजन गवस, रमेश अंधारे, रवींद्र शोभणे यांनी सध्याच्या कादंबरी विश्वात मोलाची भर घातली. कोसलाकार भालचंद्र नेमाडे यांची 'हिंदू - जगण्याची समृद्ध अडगळ' कादंबरी वादाचा विषय ठरली आहे.

मराठी कादंबरीच्या विकासाबाबत साकल्याने विचार करता असे म्हणावे लागते की उत्तुंग प्रतिभेच्या कादंबरीकारांचा अभाव अजूनही तीव्रतेने जाणवतो आहे. पण असे असले तरी, सध्या अत्यंत संवेदनशील वृत्तीच्या, तीव्र बुद्धिमत्तेच्या, धीटपणे कोणत्याही अनुभवाचे दर्शन घडवू शकणाऱ्या आणि जागतिक पातळीवरील वाङ्मयाच्या क्षेत्रातील विविध प्रवृत्ती-प्रवाहांची जाण असणाऱ्या कादंबरीकारांची संख्या हळूहळू वाढत असल्यामुळे अधिक मोठी आव्हाने पेलण्याचे सामर्थ्य मराठी कादंबरीत येत आहे.

संदर्भ :

- १) मराठी कादंबरीचे पहिले शतक - कुसुमावती देशपांडे
- २) धार आणि काठ : नरहर कुरुंदकर
- ३) मराठी कादंबरी : तंत्र आणि विकास - प्रभाकर वासुदेव बापट, नारायण वासुदेव गोडबोले
- ४) मराठी कादंबरीचा इतिहास - डॉ. चंद्रकांत बांदिवडेकर

❖❖❖

१९ व २०व्या शतकातील मराठी व्याकरण, शब्दकोश आणि ज्ञानकोशांचा संक्षिप्त इतिहास

प्रास्ताविक :

संदर्भ ग्रंथ हे विशिष्ट माहिती मिळवण्याचा उद्देशाने प्रकाशित केले जातात. संग्रहातील इतर सामान्य पुस्तकांपेक्षा, यांची रचना ही अतिशय वेगळी असते. ही रचना इच्छित माहिती सहजपणे मिळावी अशी असते. इतर पुस्तकात विषय हा विशिष्ट क्रमाने प्रकरणांतून मांडलेला असतो. स्थूलपणे असे म्हणता येईल की, संदर्भ ग्रंथ हे विश्वकोश, शब्दकोश, वार्षिके, मार्गदर्शिका, चरित्रात्मक साधने, भौगोलिक साधने, सूची, सांख्यिकीय माहिती यांत विभागलेले असतात. वरील यादीतील संदर्भ ग्रंथ स्थानिक भाषांत उपलब्ध केले गेले, तर त्या त्या मातृभाषेच्या लोकांना माहिती शोधण्यासाठी उपयुक्त ठरतील. या निबंधात मराठी भाषेतील व्याकरण, शब्दकोश आणि ज्ञानकोश इत्यादीबाबत माहिती संकलित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

१९ व २०व्या शतकातील मराठी व्याकरण, शब्दकोश आणि ज्ञानकोशांचा संक्षिप्त इतिहास

- मराठी भाषेत झालेल्या प्रयत्नांचा मागोवा घेतल्यास असे दिसून येते की ब्रिटिश राज्य व ग्रंथालयांचा विकास इ. घटक हे प्रादेशिक भाषांत अशी साधने निर्माण होण्यास कारणीभूत ठरले आहेत. प्रस्तुत निबंधात मराठीमध्ये आद्य मुद्रित व्याकरणांचे ग्रंथ, शब्दकोश व ज्ञानकोश या संदर्भ ग्रंथांचा ऐतिहासिक आढावा घेतला आहे. हा ऐतिहासिक आढावा घेतांना फक्त निवडक ग्रंथांचाच समावेश केला आहे. या निबंधात उल्लेख केलेल्या ग्रंथांव्यतिरिक्तही अनेक आद्य मराठी ग्रंथ व संदर्भग्रंथ आहेत. हा निबंध म्हणजे आद्य मराठी ग्रंथांचा संक्षिप्त ऐतिहासिक आढावा घेण्याचा प्रयत्न आहे.

१९ व २०व्या शतकातील मराठी व्याकरण, शब्दकोश आणि ज्ञानकोशांचा संक्षिप्त इतिहास

- मराठी भाषेला प्रोत्साहन मिळावे म्हणून छत्रपती शिवाजी महाराजांनी शब्दकोश तयार करण्याचा पहिला प्रयत्न केला. उत्तर भारतातील मोगल साम्राज्यामुळे त्यांच्या काळात मराठी भाषेत राज्यव्यवहारात पारस, अरबी, तुर्की शब्दांचा प्रभाव होता. शिवाजी महाराजांना या शब्दांना समानार्थी मराठी शब्दांचा संग्रह करावयाचा होता. १६७४ साली त्यांनी रघुनाथ नारायण हणमंते यांना राज्यव्यवहारात वापरलेल्या पारसी शब्दांसाठी संस्कृत कोश करण्याचा आदेश दिला. या कोशाचे शीर्षक 'राज्यव्यवहार कोश' असे होते. त्यानंतर हे संकलन प्रथम १८८० साली छापण्यात आले.
- २०व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या दशकांत वीर सावरकरांनी योग्य मराठी भाषेमध्ये पारिभाषिक शब्द उपलब्ध करून दिले.

१९ व २०व्या शतकातील मराठी व्याकरण, शब्दकोश आणि ज्ञानकोशांचा संक्षिप्त इतिहास

- मराठी मुद्रित ग्रंथांच्या इतिहासात गोवा येथील फ्रान्सिस थॉमस स्टिफन (१५४९ ते १६१९) यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. त्यांनी लिहिलेला १६२२ मध्ये मुद्रित 'ख्रिस्त पुराण' हा पहिला मुद्रित मराठी ग्रंथ असल्याचे मानले जाते. हा ग्रंथ जरी मराठी असला तरी त्याचे मुद्रण रोमन लिपीत केलेले होते.
- मुद्रित साहित्याचा ऐतिहासिक आढावा घेतल्यास असे दिसून येते की, मुद्रणकला १७व्या शतकाच्या (१६२२) सुरुवातीपासून गोवा येथे आस्तित्वात होती. परंतु मराठी मुद्रणाची व्यवस्था होण्यासाठी १९व्या शतकाची (१८०५) वाट पहावी लागली. या आधीची सर्व मराठी पुस्तके हस्तलिखित स्वरूपात संपूर्ण भारतभर अनेक ग्रंथालयात उपलब्ध होती.

१९ व २०व्या शतकातील मराठी व्याकरण, शब्दकोश आणि ज्ञानकोशांचा संक्षिप्त इतिहास

- आद्य मराठी छापील ग्रंथांच्या (दोलामुद्रितांची) सूचीसंकलनाचे श्रेय प्राध्यापक कै. अ. का. प्रियोळकर यांना जाते. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली मराठीतील या आद्य मुद्रित ग्रंथाचे संकलन 'मराठी दोलामुद्रिते' हा ग्रंथ पी. एच. सहस्त्रबुद्धे यांनी संकलित करून १९४९ साली छापला. आद्य मुद्रित ग्रंथांसाठी दोलामुद्रिते हा शब्द प्रियोळकरांनी रुढ केला तसेच दोलामुद्रितांचा कालावधी ठरविण्याचे कामही त्यांनी केले. युरोपमध्ये इनक्युनाबुला दोलामुद्रिते म्हणजे १५व्या शतकापर्यंत मुद्रित झालेली

पुस्तके. पण मराठीसह (देवनागरी) मुद्रणतंत्र १९व्या शतकांत (१८०५) विकसित झाल्याने मराठी दोलामुद्रितांचा काळ हा १८०५ ते १८६७ असा ठरवण्यात आला. यामागे 'डिलेवरी ऑफ बुक्स अँक्ट' १८६७ साली सुधारण्यात येऊन त्याद्वारे शासनाने प्रत्येक मुद्रित पुस्तकाच्या तीन प्रती शासनाकडे पाठवाव्यात असा कायदा केला हे कारण होते.

- प्रियोळकरानंतर त्यांचे विद्यार्थी प्रा. सुरेंद्र गावस्कर यांनी हे काम पुढे चालू ठेवले व मराठी दोलामुद्रितांची दुसरी सुधारित आवृत्ती १९६१ मध्ये संपादित केली. या पुस्तकाची तिसरी आवृत्ती डॉ. गंगाधर मोरजे यांनी संपादित केली व मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाने मुंबईत १९९५ साली प्रकाशित केली. मराठी दोलामुद्रिते या ग्रंथाच्या विविध आवृत्या हा मराठीतील आद्य मुद्रित पुस्तकांच्या इतिहासाचा मागोवा घेण्याचा स्रोत आहे.

१९ व २०व्या शतकातील मराठी व्याकरण, शब्दकोश आणि ज्ञानकोशांचा संक्षिप्त इतिहास

- मराठी ग्रंथांची सुची तयार करण्याचे काम श्री. शंकर गणेश दाते यांनी केले आहे. या ग्रंथसूचीत इ.स. १८०० ते १९५० या कालावधीत प्रकाशित झालेल्या मराठी ग्रंथांची नोंद आहे. या सूचीचे २ खंड असून पहिल्या खंडात १८०० ते १९३७ पर्यंत व दुसऱ्या खंडात १९३८ ते १९५० या काळात प्रकाशित झालेल्या ग्रंथांच्या नोंदी आहेत.
- १९५० पुढील मराठी ग्रंथांची सूची करण्याचे काम राज्य मराठी विकास संस्थेच्या माध्यमातून श्री. शरद साठे हे करत असून या सूचीचा तिसरा खंड (१९५१ ते १९६२) प्रकाशित झाला आहे. चौथ्या खंडाचे काम चालू आहे.

१९ व २०व्या शतकातील मराठी व्याकरण, शब्दकोश आणि ज्ञानकोशांचा संक्षिप्त इतिहास

मराठी व्याकरणाचे ग्रंथ:

- विल्यम कॅरे हे मुद्रित मराठी ग्रंथांच्या सदर्भात महत्त्वाचे नाव होय. त्यांनी 'अ ग्रामर ऑफ मराठा लॅंग्वेज' या नावाचा ग्रंथ प्रकाशित केला ज्यात नित्याच्या विषयावरील संवाद जोडण्यात आले होते. कॅरे फोर्ट येथील विल्सन कॉलेज, कलकत्ता येथे मराठीचे प्राध्यापक होते. त्याच महाविद्यालयात काम करणाऱ्या पंडित वैद्यनाथ शास्त्री यांनी त्यांना मदत केली. हा ग्रंथ १८०५ साली प्रकाशित झाला. १८०८ मध्ये त्याची दुसरी आवृत्ती आली.
- कॅरेच्या या कामानंतर मुंबईत १८२५ साली 'ए ग्रामर ऑफ मराठा लॅंग्वेज' हे न्यायालयात दुभाषी असणाऱ्या महमंद इब्राहीम मुकबन मुन्शी यांचे पुस्तक आले. जे. स्टिवनसन यांचे 'प्रिंसिपल्स ऑफ मराठी ग्रामर' (१८३३) हे या विषयावरील इंग्रजीत आलेले पद्धतशीर व पुरेसा तपशीलात असणारे पुस्तक प्रकाशित झाले.

१९ व २०व्या शतकातील मराठी व्याकरण, शब्दकोश आणि ज्ञानकोशांचा संक्षिप्त इतिहास

महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण.

विद्यापीठाच्या उपयोगात आणण्यांत केले.

लेखक

दादोबा पांडुरंग तखडकर.

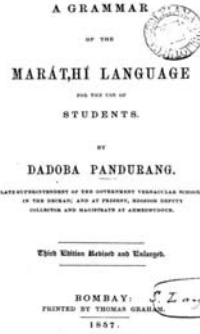
दक्षिणेश्वर नकाशाचे कामाचे मंडळ मुंबई, १८५० मध्ये प्रकाशित
१८५० मध्ये मुंबई मध्ये प्रकाशित.

विषय

मराठी भाषेचे व्याकरण.

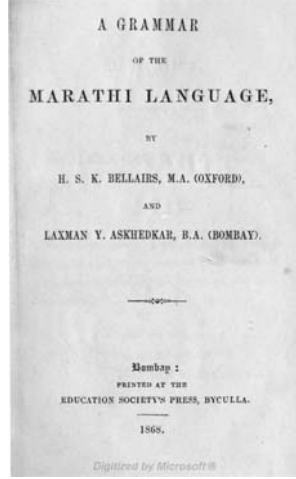
वर्ष

१८५० मध्ये प्रकाशित.
१८५० मध्ये प्रकाशित.

- १८३६ साली गंगाधरशास्त्री फडके यांनी 'मराठी भाषेचे व्याकरण' प्रकाशित केले. तसेच त्याच वर्षी दादोबा पांडुरंग तखडकर यांनी 'मराठी नकाशाचे पुस्तक' आणि 'महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण' ही पुस्तके प्रकाशित केली. १८५० ते १८७९ मध्ये त्यांचे पुनर्मुद्रण करण्यात आले. नऊ नकाशे असणारा हा मराठीतील पहिला नकाशासंग्रह होता. यांत पृथ्वी, आशिया, युरोप, अफ्रिका, उत्तर अमेरिका, दक्षिण अमेरिका, हिंदुस्थान, महाराष्ट्र, आणि ग्रेट ब्रिटन यांचे नकाशे होते. १८३९ साली बॅलेंटाईन यांनी 'ग्रामर ऑफ मराठा लॅंग्वेज' हे पुस्तक लिहिले.
- १८४८ साली बर्जेस यांचे मराठी व्याकरणावरचे 'मराठी भाषेचे व्याकरण' हे शीर्षक असणारे पुस्तक मुंबईच्या अमेरिकन मिशन प्रेसमध्ये छापून अहमदनगर अमेरिकन मिशनने प्रकाशित केले. संस्कृत व्याकरणाच्या प्रभावापासून मुक्त असणाऱ्या बर्जेस यांनी काही मूलभूत कल्पना मांडल्या. ज्या समकालीन व नंतरच्या व्याकरणकारांना प्रेरणा देणाऱ्या ठरल्या.

१९ व २०व्या शतकातील मराठी व्याकरण, शब्दकोश आणि ज्ञानकोशांचा संक्षिप्त इतिहास

● मराठी व्याकरणाच्या या ग्रंथपरंपरेत पुढील पुस्तक म्हणजे गणपतराव नवलकर यांचे 'द स्टुडंट्स मराठी ग्रामर' (मुंबई १८६८). तज्ज्ञांनी स्टीव्हनसनच्या पुस्तकापेक्षा यास महत्त्व दिले. त्यांच्यावर बोप यांच्या व्याकरणाचा प्रभाव होता. त्यामुळे नवलकरांनी मराठीला ऐतिहासिक व तौलनिक दृष्ट्या झुकते माप दिले. भाषाशास्त्राच्या तीन शाखांतील ग्रंथसंचयात नवलकरांचे पुस्तक हे परिपूर्ण अभ्यासाचे सादरीकरणाचे व निर्मितीचे आदर्श ठरले.

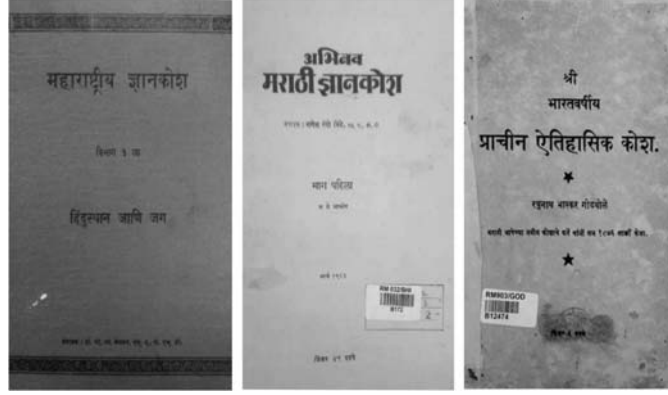
- १८६८ 'ए ग्रामर ऑफ द मराठी लॅंग्वेज' हे एच.एस. के बोलासिस व लक्ष्मण वाय. असखेडकर यांचे पुस्तक मुंबईतील भायखळ्याच्या एज्युकेशन सोसायटीच्या मुद्रणालयात छापले गेले.
- स्टीव्हनसन यांचे 'प्रिन्सिपल्स ऑफ मराठी लॅंग्वेज' हा ग्रंथ १८८३ साली प्रकाशित झाला.
- अप्पाजी काशिनाथ खेर यांचे 'अ हायर मराठी ग्रामर' (१८९९) हे आधी १८९५ साली 'ए हायर अँग्लो मराठी ग्रामर' या नावाने आले होते.
- १८३९ ते १९३५ या दरम्यान मराठी व्याकरणावर काही किरकोळ पुस्तके आली, जी युरोपियन लेखकांनी पुनर्लिखित केली होती.

१९ व २०व्या शतकातील मराठी व्याकरण, शब्दकोश आणि ज्ञानकोशांचा संक्षिप्त इतिहास

मराठी ज्ञानकोश / विश्वकोश

- मराठी साहित्यातील मुद्रित साधनांचा अभ्यास करतांना आपण मराठीतील संदर्भग्रंथ विश्वकोश, ज्ञानकोश आणि शब्दकोश यांकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही. विश्वकोश हे इतिहास संस्कृती व समाजाची नैतिक जडणघडण जाणून घेण्याचे महत्त्वाचे साधन आहे. ही संदर्भ साधने भाषेतील ज्ञान समृद्ध करतात. विद्यार्थी, संशोधक तसेच सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक कार्यकर्त्यांच्यासाठी ते उपयुक्त असतात.
- ज्ञानकोशांची परंपरा १८व्या शतकापासून पहावयास मिळते. 'एनसायक्लोपीडिया ऑफ सायन्ससेस, आर्ट्स अँड क्राफ्ट्स' हा डीडेरोट यांनी संपादित केलेला व फ्रान्समध्ये १७५१ ते १७७२ या काळात सुधारित आवृत्त्या व भाषांतरे झालेला पहिला ज्ञानकोश होय. अनेकांच्या लेखांचा समावेश असणारा हा पहिला ज्ञानकोश होता. तसेच यांत्रिक कलांच्या संदर्भात ढळढळीतपणे लक्षात येईल असा पहिला साधारण ज्ञानकोश होता. १७६८ ते १७७१ मध्ये एनसायक्लोपीडीया ब्रिटानिकाची पहिली आवृत्ती इंग्रजीत प्रकाशित झाली. या ज्ञानकोशाने अद्ययावतपणा व नवीन आवृत्त्या प्रकाशित करून महत्त्व प्राप्त केले. 'ब्रिटानिका बुक ऑफ दि इयर' या नावाने हा ज्ञानकोश वार्षिक पुरवणी प्रकाशित करतो. त्याची पंधरावी आवृत्ती 'द न्यू एनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिका' ही ३२ खंडांमध्ये सध्या उपलब्ध आहे.

१९ व २०व्या शतकातील मराठी व्याकरण, शब्दकोश आणि ज्ञानकोशांचा संक्षिप्त इतिहास

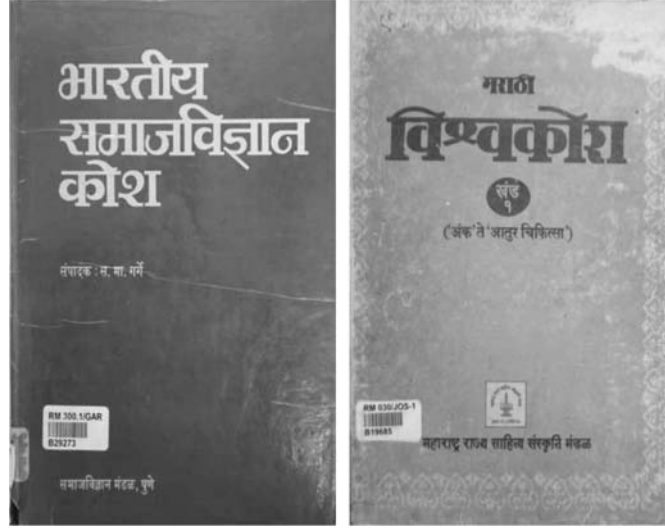
- मराठी भाषेमधील ज्ञानकोश व विश्वकोशांची सुरुवात खऱ्या अर्थाने २०व्या शतकापासून फ्रेंच आणि इंग्रजी ज्ञानकोशापासून प्रेरणा घेऊन डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव, वि. का. राजवाडे, य. रा. दाते, चिं. ग. कर्वेयांच्या मदतीने 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' प्रकाशित केला. अशा प्रकारचा मराठीत ज्ञानकोश संकलित करून प्रकाशित करणारे डॉ. केतकर हे आद्य कोशकार होत. १९२० ते १९२९ या कालखंडात २३ खंडांमध्ये हा कोश प्रकाशित झाला. हा कोश 'हिंदुस्थान आणि जग', 'वेदविद्या', 'बुद्धपूर्व जग', 'युद्धोत्तर जग' आणि 'विज्ञान इतिहास' अशा पाच भागांत विभागलेला होता.

१९ व २०व्या शतकातील मराठी व्याकरण, शब्दकोश आणि ज्ञानकोशांचा संक्षिप्त इतिहास

- सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांनी भारतीय चरित्रकोश प्रकाशित केला. प्राचीन चरित्रकोश, (१९३२) मध्ययुगीन चरित्रकोश (१९३७) आणि अर्वाचीन चरित्रकोश (१९४६,) अशा तीन भागांत तो होता. १९६२ मध्ये पंडीत महादेवशास्त्री जोशी यांनी १० खंडांतील 'भारतीय संस्कृतिकोशाचे' काम हाती घेऊन पूर्ण केले. त्यांचे चिरंजीव श्री. अशोक जोशी यांनी १० खंडांतील 'भारतीय संस्कृतिकोशाचे' संकलन केले. प्रा. देवीदास दत्तात्रय वाडेकर यांनी मराठी 'तत्त्वज्ञान महाकोश' संपादित केला. १९७४ साली पुण्याच्या 'मराठी तत्त्वज्ञान महाकोश मंडळाने' तो तीन खंडांत प्रकाशित केला.
- वि. के. राजवाडे यांचा मराठी धातु कोश (१९३८), के. पी. कुलकर्णी यांचा मराठी व्युत्पत्ती कोश (१९४२), व्यायाम ज्ञाडकोश १० खंड (१९४९), गणेश कोश (१९६७), देवीकोश (१९७२), रामकोश (१९८६, क्रिडाकोश, श्री. राम कामत यांचा विश्व चरित्रकोश, जागतिक शास्त्रज्ञकोश, संक्षिप्त मराठी वाङ्मय कोश, नाट्य कोश इ. संदर्भग्रंथांनी कोश वाङ्मयामध्ये भर घातली.

१९ व २०व्या शतकातील मराठी व्याकरण, शब्दकोश आणि ज्ञानकोशांचा संक्षिप्त इतिहास

- महाराष्ट्र शासनाने पुढाकार घेऊन परिपूर्ण असा कोश बनवण्याचे काम हाती घेतले व त्यासाठी महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाची स्थापना केली. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांची मंडळाचे पहिले अध्यक्ष व २० खंडांमध्ये प्रकाशित व्हायच्या विश्वकोशाचे महत्वाकांक्षी प्रकल्पाचे पहिले संपादक म्हणून नेमणूक झाली. आजवर यांतील १८ खंड प्रकाशित झाले असून पुढील खंडाचे काम सुरु आहे.
- सामाजिक शास्त्रांचा विशेष ज्ञानकोश 'भारतीय समाजविज्ञानकोश' या नावाने सं. मा. गर्गेयांनी १९८६ ते १९९३ या काळात प्रकाशित केला.